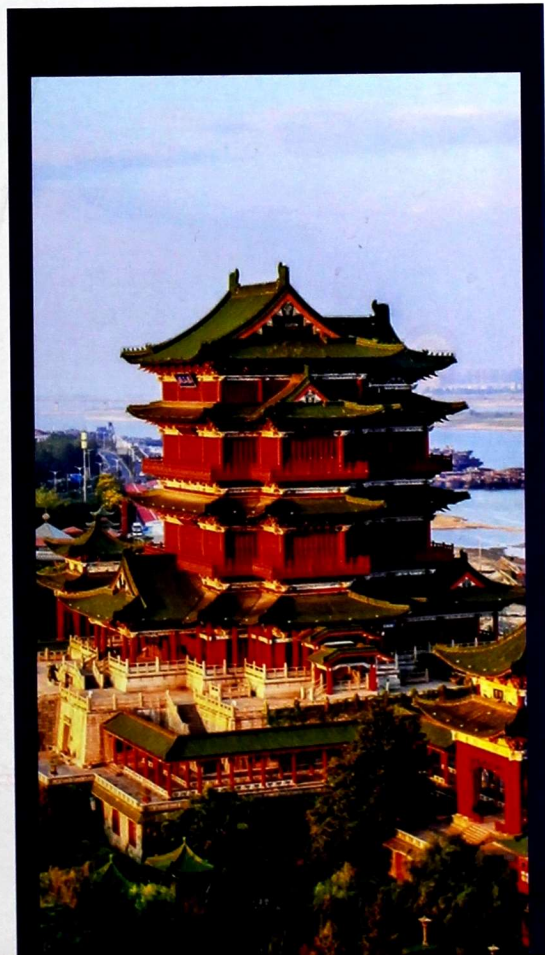
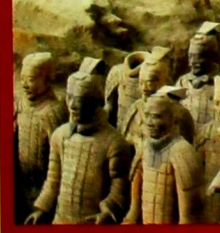
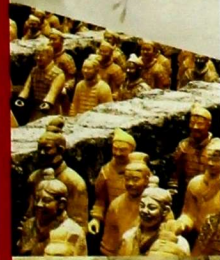
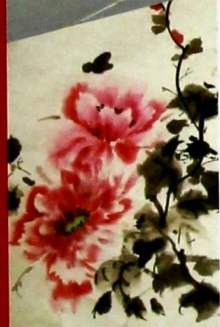

Кырг. 92
520

СБО

КЫТАЙ

УДК 087.5

ББК 92

Б 20

Түзүүчү А. Орозова

Б 20 **Кытай:** Балдар энциклопедиясы/ Түз. А. Орозова; Котор. Н. Жусупова; Кутаалам, 2017 – 48 б.: сүр. кырг.

ISBN 978–9967–28–353–4

Кытай – өзүнө өзгөчө күч менен тарта турган сырдуу табышмак өлкө. Миндеген жылдар Улуу Кытай дубалынын артында тышкы дүйнөдөн жашырылып турган өлкө, азыркы күнү туристтер үчүн ачык. Бул жакта көптөгөн таң калыштуу тарыхый жана маданий ажайып жайлар бар, салттары дагы кызыктуу. Кытай – эч жакта жок жаратылыш пейзаждары, бай тарыхы менен суктандырган, дүйнөдөгү эң көп сандуу калкы жана гүлдөп жаткан экономикасы бар мамлекет.

Б 4802060000–17

ISBN 978–9967–28–353–4

УДК 087.5

ББК 92

© «Кутаалам» ЖЧК, 2017

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
КЫТАЙДЫН ТАРЫХЫ	6
МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КАЛКЫ	7
ӨЛКӨНҮН СИМВОЛИКАСЫ	10
ӨЛКӨНҮН АЙМАГЫ	12
РЕЛЬЕФ. КЛИМАТ	13
ЖАРАТЫЛЫШЫ	15
ӨСҮМДҮК ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮ	19
ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	22
МАДАНИЯТЫ	26
МЕДИЦИНА	35
ТУРИЗМ	37
АЖАЙЫП ЖАЙЛАРЫ	39
МАЙРАМДАРЫ	45
АШКАНАСЫ	47

КИРИШҮҮ

Кытай – бул дүйнөнүн эң байыркы өлкөлөрүнүн бири. Бул өлкөнүн бай тарыхы жана маданияты, эбегейсиз аймагы жана жаратылышынын ар түрдүүлүгү бул жакка жер бетинин ар кыл бурчтарынан агылган саякатчыларды тартып турушат. «Кытай» сөзүн ар башка өлкөлөрдө ар башкача колдонушат. Көп адамдар сурашат: сөздөрдөгү мындай айырмачылык кайдан пайда болгон, Кытайды China (Чайна) же ушуга окшош аталыштар менен айтышат го? Кытайлыктар өздөрү өз өлкөсүн Джун Го, сөзмө-сөз «борбордук өлкө» деп аташат. Европалыктар Кытай менен байыртан эле, Рим республикасы маалында таанышышкан. Рим менен Кытайдын ортосунда анча көп эмес товар алмашуу ортомчулар аркылуу жүргөн. Өлкөнүн аталышын ал кезде римдиктер менен катар ошол маалдарда эле «Чин» сөзү менен көпчүлүк калктар аташкан. Ушундан улам Кытайды China (Чайна) деп атоо башталган. Римдиктер менен гректер дагы бир сөздү – «Синэ» сөзүн да пайдаланышкан.

Европа үчүн эң баалуу кытай товар-

Ли дарыясынын ажайып пейзаждары

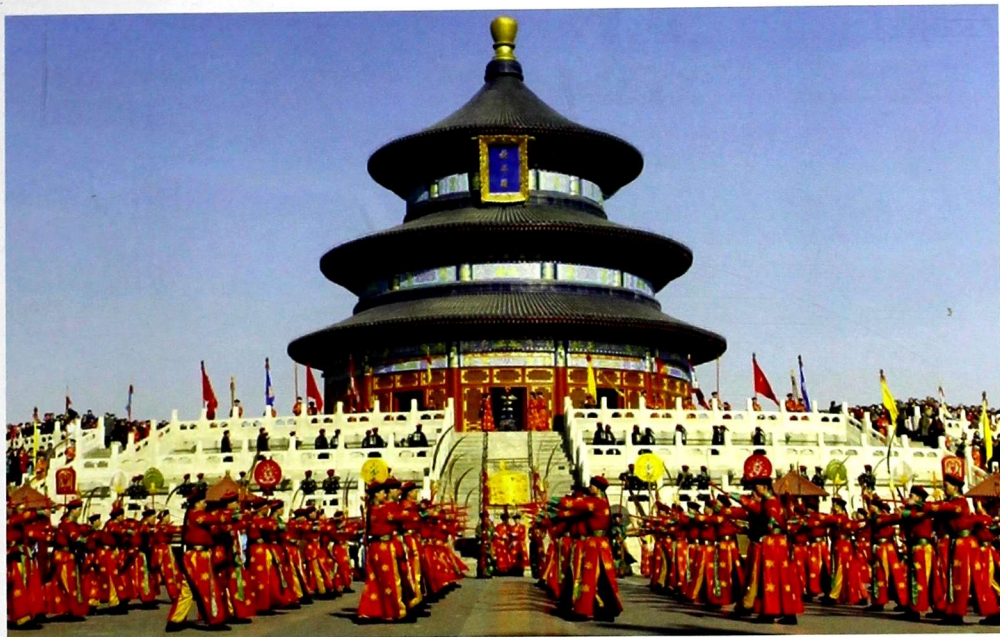

лары болуп жибек жана кытай фарфору эсептелген, аларга сапаты боюнча теңдеш нерселерди европалыктар билген эмес. Узак убакыт China сөзү менен Европада фарфорду дагы аташчу.

Байыркы замандардан Кытай Европа өлкөлөрүн жана Борбордук Азияны байланыштырган, Кытай аркылуу атактуу «Жибек Жолу» өткөн.

中国

Өз жазууларында орус окумуштуусу Афанасий Никитин өлкөнүн түндүк бөлүгүн «Китаа» деп, ал эми түштүгүн «Чина» катары атаган. Ошентип, «Кытай» сөзү

Асман храмы

славян тилдерине көчүп, бүткүл өлкөнү атоо үчүн пайдаланыла баштаган.

Кытайдын акындары өз өлкөсүнө башка аталышты – «Асман алдындагы» деп беришкен. Кытай тилинде ал эки иероглифтен турат – «Тянь» жана «Ся». Биринчисин которгондо «күн», «асман» дегенди билдирсе, экинчиси болсо «тоо этеги», «төмөн жагы» катары которулат. Кытайлыктар байыртан эле асманга сыйынып, ал булардын өлкөсүн гана колдойт деп катуу ишенишет.

Байыркы кытайлыктар

Юньнань провинциясы

Кытай бизге кагаз, китеп басып чыгаруу, ок дарысы жана компас сыяктуу атактуу ачылыштарды тартуулаган, ошондой эле дүйнө жүзүндө укмуштуудай ажайып кытай жибегі жана фарфору жакшы таанымал.

КЫТАЙДЫН ТАРЫХЫ

Кытай – байыркы тарыхы жана цивилизациясы бар өлкө. Жыл сүрүү тарыхы беш миң жылдан ашуун. 3 миң жыл илгери эле кытайлыктар коло буюмдарын жасоо техникасына ээ болушуп, темирди эрите алышкан. Байыркы Кытайга төрт атактуу ойлоп табуу: кагаз, китеп басып чыгаруу, компас жана күкүрт тиешелүү болот.

2 миң жыл мурун Кытайда феодалдык коомдук мамилелер үстөмдүк кылган. Император Циньшихуан өз желеги алдында ажырап турган кандыктарды бириктирип, Кытайдын тарыхындагы алгачкы көп улуттуу мамлекетти курайт. Андан кийин бирин бири көп сандаган башкаруу династиялары: Хань, Тан, Сунн, Юань, Мин жана Цин алмаштырып турушат.

1911-ж. Кытайда буржуазиялык-демократиялык революция болуп өткөн, Кытайдын жаңы тарыхынын көрүнүктүү ишмери Сунь Ятсен жетектеген Кытай Республикасы түзүлгөн. Жарандык согуштан кийин көп жылдан соң жана жапон баскынчыларына каршы башка атактуу Кытайдагы жаңы тарыхтын көзгө урунттуу ишмери Мао Цзэдундун жетекчилиги алдында болгон Каршылык согушунун сегиз жылынан кийин, 1949-жылдын 1-октябрында Кытай Элдик Республикасы жарыя салынат, элдик-

демократиялык диктатуранын социалисттик мамлекети түзүлөт. Мао каза болгондон кийин, 1976-жылы кытай коммунисттеринин жаңы жетекчилиги өлкө экономикасынын нагыйжалуулугун көтөрүүгө арналган реформаны башташат. Бүгүнкү күндө Кытай – дүйнөнүн эң тез өнүгүп жаткан өлкөлөрүнүн бири. Бул жакта жеңил өнөр жайын өнүктүрүүдө ири ийгиликтерге жетишилип, Кытай бүт дүйнө жүзү үчүн бут кийим жана кийим тигүү өнөрканасына айланган. Ошону менен бирге бул жакта компьютердик өнөр жайы катуу өнүгүп, активдүү космос-тук изилдөөлөр дагы жүргүзүлүүдө.

Шанхай

МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КАЛКЫ

1982-ж. Конституцияга ылайык КЭР – калктын демократиялык диктатурасынын социалисттик мамлекети, ал жумушчу классы тарабынан башкарылат жана жумушчулар менен дыйкандардын бирлигине негизделет.

Кытай мамлекетинин башчысы салттуу болгон Кытай Элдик Республикасынын (КЭР) Төрагасы титулун алып жүрөт. Бул башка өлкөлөрдөгү президенттин постуна тендеш.

Пекин – Кытайдын борбор калаасы. Кытайча шаар Бээжин аталат, бул «Түндүк борбор» дегенди туюндурат. Пекин саясий жана маданий жашоо борбору болуп саналат. Пекин дүйнөдөгү эң байыркы борбор шаарлардын бири.

Кытайда 23 провинция, 5 автономиялуу райондор (анын ичинде Гонконг-Сянган жана Макао – Аомынь) жана

Пекин – Кытайдын борбору

Калкынын саны боюнча Кытай дүйнөдө биринчи орунда турат (1,3 млрд. жакын), бул Жер бетиндеги калктардын 22% түзөт.

төрт борбордук баш ийдируүдөгү шаарлар – Пекин, Шанхай, Тяньцзинь жана Чунцин бар.

Кытайда 56 улуттун адамдары жашашат. Эң көп сандуу улут болуп, Кытайдын калкынын 92% түзгөн хань улуту эсептелет. Калган 55 улуттар – баары биригип 8% түзүшөт, жана алар улуттук азчылыктар (маньчурлар, чжуандар, ияндар, хуэйлер (дунгандар), маочандар, тибеттиктер, монголдор, тайлар, уйгурлар, кыргыздар, казактар ж.б.лар) болуп саналышат.

Кытайдагы кыргыздар Кытайдын расмий таанылган 56 калкынын бири болуп саналышат. Саны – 187 миңге жакын (2010-ж. каттоо боюнча), кыргыздар өзү-

Дунгандар

Маньчурлар

Кыргыздар Кытайда

Шанхайдагы Нефрит Будданын храмы

нүн автономиялуу-аймактык түзүлүшүнө – Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу округуна (Синьцзян-Уйгур автономиялуу районунун курамында) ээ, ал Кыргыз Республикасынын (Ысык-Көл областы, Нарын областы, Ош областы) жана Тажикстандын (Тоолуу-Бадахшан автономиялуу областы) аймагы менен чектелет. 35 миң кыргыз ошондой эле Синьцзяндын кошуна райондорунда жашап турушат.

Кытайлыктар карманышкан негизги диндер болуп буддизм, даосизм, ислам, католик жана протестант диндери саналышат.

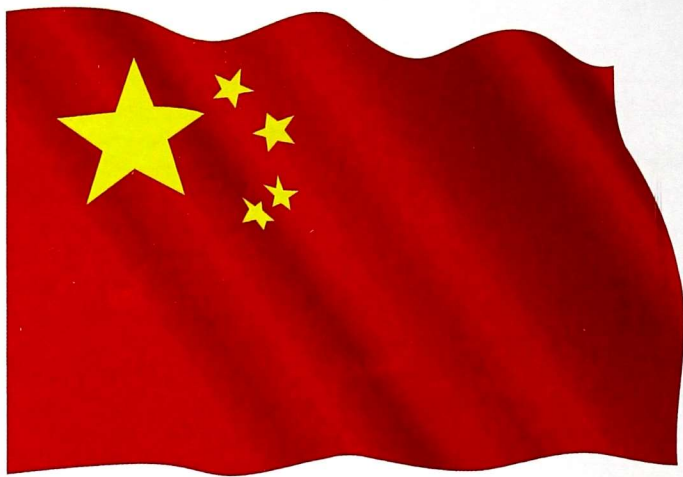
Кытайдын калкынын көпчүлүк бөлүгү кытай пу-гун-хуа тилинин мандарин диалектинде сүйлөшөт. Дал ушул тил Кытай Элдик Республикасынын расмий тили болуп эсептелет.

Пу-гун-хуадан тышкары, кытай тилинин дагы тогуз башка диалекттери бар, мисалы, кантон, манчжур, мяо.

Кытай элдери

ӨЛКӨНҮН СИМВОЛИКАСЫ

КЭР желеги

Б.э. чейинки жүзүнчү жылы эле Кытайдын жашоочулары өз мамлекетинде желектерди пайдалана баштаганы белгилүү.

Алар желектерди жибек кездемеден жасашчу, ал кезде жибек жөнүндө европа мамлекеттеринде эч маалымат жок эле. Ушуну кытай желектерин башкалардан айырмалап турган, анткени желектер, мисалга, рим империясында колдонулушкан жана алар оор кездемелерден жасалчу. Бирок он сегизинчи жүз жылдыкка чейин кытай бирдиктүү желекке ээ болгон эмес.

Цин династиясынын желеги 1889–1911-жж.

Он тогузунчу кылымдын жарымынан кийин кытайдын желеги сары болгон, анда күн менен ажыдаар тартылган. Сары түс, Кытайды басып алган маньчжурларды билдирген, ал эми ажыдаар – башкарган династиянын кубатын түшүндүргөн. Айта кетүү керек, адегенде желектин формасы үч бурчтуу болгон, ал кийинчерээк гана төрт бурчтуу жасала баштаган.

Азыркы заманбап желек социалисттик кытай революциясынын жеңишинен кийин кыркынчы жылдардын аягында кабыл алынган.

Беш жылдыздуу кызыл желек деп аталуучу Кытайдын желегин кытай экономисти, жана эң кызыгы, актер болгон Цзэн Ляньсун аттуу адам иштеп чыккан. Желекти кооздоо идеясы анда кытайдын «жылдыздарга умтулуу, айга карай умтулуу» аттуу кытай макалынан улам пайда болгон. Ляньсун желектин жасалгасына коммунисттик партияны бир чоң жылдыз сүрөтү түрүндө киргизген. Цзэн Ляньсун тарабынан сунушталган жасалгалоо бир аз жеткире иштетилип, чоң жылдыздын сүрөтүнөн орок, балка алынып салынып, желек расмий түрдө 1949-жылдын 27-сентябрында комитет тарабынан бир добуштан кабыл алынган.

Желектин негизги түсү катары кызыл түс колдонулат. Жогорку сол жак бурчун беш учу бар алтын жылдыз ээлеп, ал төрт анча чоң эмес жылдызчалардан турган жаа менен четтелип коюлган.

Чоң жылдыз коммунисттер партиясынын лидер экендигин билдирет. Төрт чоң эмес жылдызчалардын так чечмеленүүсү жок. Кытайлыктар өздөрү айрым учурда бул белгилерди төрт класс менен ассоциациялашат. Коммунисттер үчүн салттуу болгон пролетариат жана дыйканчылыктан тышкары, бул интеллигенция менен армия. Төрт жылдызчанын дагы бир түшүндүрмөсү төрт кытай району болушу мүмкүн.

КЭРдин Герби

Кытай Элдик Республикасынын мамлекеттик герби четтери дыйканчылыкты

символдоштурган буудай машактары менен оролгон айлана түрүндө берилген. Жогору жагында желектегидей без жылдыздуу жылдыздардан бешөө тартылган. Гербдин төмөн жагында тишчелүү дөңгөлөк – жумушчу класстын символу жайгаштырылган. Гербдин борборунда Тяньаньмынь дарбазалары, аба тиреген Пекин шаарындагы аянт тартылган, дарбаза «Асман тынчтыгынын дарбазасы» дегенди билдирет. Бул дарбаза кытай калкынын байыркы салттарынын символдоштуруп турат.

Кытай Элдик Республикасынын мамлекеттик гимни «Ыктыярдуулардын маршы» деп аталат. Бул чыгарма Не Ар жана Тянь Хань тарабынан 1932-жылы жазылган. Ал 1935-жылы тартылган «Балдар кыйын кезеңде» аттуу фильмдин башкы музыкалык темасы болуп калган. Ыр дагы, кинофильм дагы кытай калкында жапон кол салуусуна каршы күрөшүүнү каалоону пайда кылган, ошондуктан миллиондогон кытай боз уландар өз мекенинин боштондугу үчүн күрөшүүгө аттанышкан.

1949-жылдын 27-сентябрында Ыктыярдуулар маршы убактылуу мамлекеттик гимн болуп калат. Кийинчерээк Кытайдын Элдик саясий кеңеш берүүчү бирлигинин I съезди маалында мамлекеттик гимндин формалдуу бекитилиши жүрөт.

Кара ажыдаар көлмөсү

ӨЛКӨНҮН АЙМАГЫ

Кытайдын картасы

Сан менен картада белгиленгендер:

1. Аньхой
2. Гуанси-Чжуан автономиялык району
3. Ляонин
4. Нинся-Хуэй
5. Пекин
6. Тяньцзинь
7. Фуцзянь
8. Хэбэй
9. Цзянси
10. Цзянсу
11. Чжаэцзян
12. Чунцин
13. Шанхай
14. Шандун
15. Шаньси
16. Шэньси

Кытайдын ири аймагы Борбордук жана Чыгыш Азиянын мейкиндиктеринде жатат жана Азиядагы эң чоң өлкө жана дүйнөдөгү аянты боюнча үчүнчү өлкө болуп саналат, ал Россияга жана Канадага гана аянты жагынан жете албайт. Кытайдын аймагынын аянты 9,6 млн. км² түзөт жана аймагынын узундугу боюнча аны Европанын бүткүл өлкөлөрүн алуу менен салыштырууга болот.

Дүйнөдөгү чондугу боюнча үчүнчү өлкө болуу менен, Кытай түндүгүндө Мон-

голиянын чөлдөрү, батышында жете алгыс Тибет платолору жана Гималай менен, чыгышында Чыгыш-кытай жана Түштүк-Кытай деңиздери менен чектелип турат. Кытайдын 22 провинциясы жана беш автономиялык областтары, калган 5000ге жакын аралдар сыяктуу эле, баарысы Пекинден башкарылып турушат.

Кытай беш саат алкагында жайгашкан, бирок бүткүл өлкө пекин убактысы менен жашашат. Батыш райондорунда күн, чыгыш райондоруна салыштырмалуу төрт саат кийинчерээк чыгат.

Кытай кургакчылык аркылуу 14 өлкө менен (КЭДР, Россия, Монголия, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Афганистан, Пакистан, Индия, Непал, Бутан, Бирма, Лаос жана Вьетнам) чектешип турат, ал эми Кытайдын жээктеринен тартып жайгашып жана андан деңиздер менен 6 өлкө (Корея Республикасы, Жапония, Филиппиндер, Бриней, Малайзия, Индонезия) ажыратылып турушат.

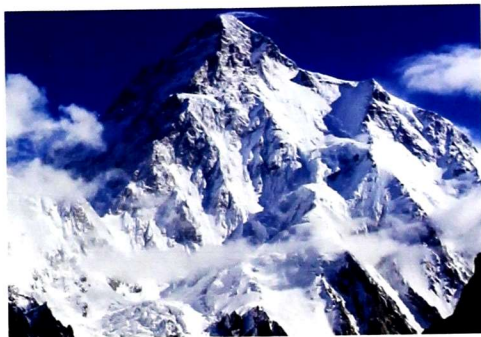
Гонконг жана Макао Өзгөчө Административдик Округдар макамына ээ болушкан. Бир нече талаш жерлер Кытайдын түштүк-батыш жээгин бойлоп ар кандай аралыкта жайгашышкан. Эң белгилүү жер – Тайвань аралы. Андан тышкары, мунайга бай Спрэтли аралдары бар, Дяоутай аралы (Жапонияда Сенкаку катар таанымал), Парашель аралдары жана Пескадорлор дагы бар.

РЕЛЬЕФ. КЛИМАТ

Кытайдын рельефи абдан эле ар түрдүү: түштүк-батышында эң бийик чокулары менен Гималай жайгашса, түндүгүрөөк – Тибет бийик тоолуу платосу, Тянь-Шань жана Алтай тоо кыркалары, бир аз чыгышыраак – Гоби чөлү жатат.

Наньцзябава тоо чокусу, тибет тилинен которгондо «көгүлтүр асманды теше сайган найза» дегенди билдирет, Линчжи районунда (Тибет автономиялуу району) жайгашкан. Эң бийик чокусу – деңиз деңгээлинен 7782 м бийик, жана азыркы күнгө чейин али эч кимдин буту басып чыга элек 7700 мден жогору жападан жалгыз чоку болуп саналат.

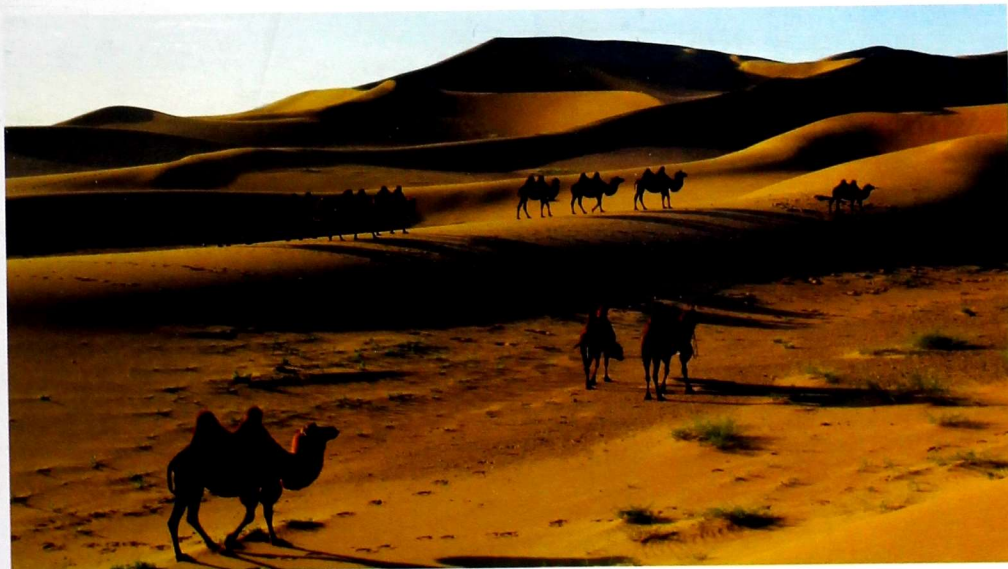
Өлкөнүн чыгыш жактагы адамдар эң көп жайгашкан бөлүгү, улуу дарыялар Хуанхэ жана Янцзы өрөөндөрүнөн түштүгүрөөк жайгашкан түндүк тайганы кошо камтыйт; андан ары түштүктү карай субтропика жана тропика токойлорунун зонасы жайылып жатат, азыр алар иштетилген талааларга айланышкан.

Гималай

Кытайдын түндүк-чыгышынын көрүнүшүн анча бийик эмес тоолордун курчоосундагы тегиздиктер жана жапыз жерлер аныкташат. Батышка жакыныраак учу-кыйры көрүнгүс талаалар керилип турат. Андан ары батышты карай, Кунь-Лунь жана Тянь-Шань тоо системаларынын чокуларын карай Кытайдын эң ири чөлү – Талка-Махан ээлеп жатат. Бул жерде Тарим – кумдарда адашып туруучу дарыя агып өтөт, ал көл нугун тез-тез буруп, маал-маалы менен бирде Лобнор көлүн, бирде Карадуранкөл көлүн азыктандырып турат.

Гоби чөлү

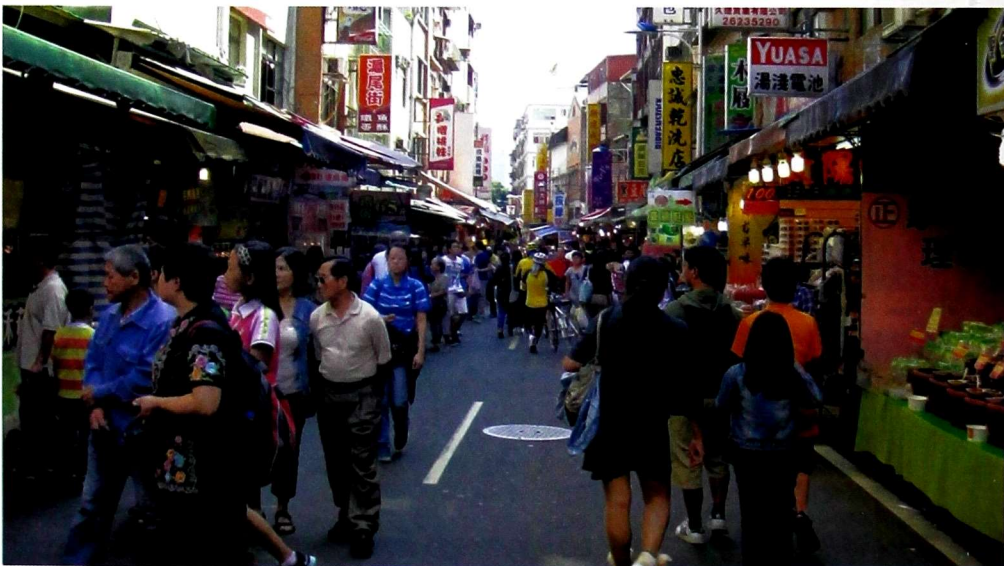

Таримден түндүккө карай байыркы замандарда атактуу Жибек Жолу өткөн. Жээгин бойлоп түндүк-чыгышта 500 мге чейинки туурасы бар өрөөндөр тилкеси созулуп жатат.

Кытайда алардын жалпы узундугу 220 000 км түзгөн көптөгөн дарыялар бар. Янцзы – Кытайдын эң ири дарыясы, башаты кар басып жаткан Гэладаньдун тоолорунда, анын жалпы узундугу – 6300 км, узундугу боюнча ал дүйнөдө 3-орунду жана Азияда 1-орунду ээлеп турат.

Өлкөнүн климаты дагы ар түрдүү. Өлкөнүн борборунда жаан-чачын аз жаап, түндүгүндө – көбүрөөк себелейт, чыгышында батыш райондоруна салыштырмалуу нымдуу климат болсо, батышы – жылдын көпчүлүк бөлүгүндө ысык жана кургак болуп турат. Кышкысын Сибирь тараптан келген муздак аба массасы Азиянын үстүндө антициклондорду жаратышат, ошону менен бирге дайыма согуучу шамалдар дээрлик жаан жаадырышпайт.

Шанхай

Өлкөнүн түндүгүндө кышкысын төмөнкү температура жана нымдуулук болуп турган көп сандаган ачык күндөр болот, бирок түштүгүндө аба ырайы мээлүүн муздак. Жайкысын жылуу жана нымдуу аба деңиз тараптан Кытайдын чыгыш райондоруна топтолушат, ал жакта көп учурда кара нөшөрлөгөн жаан жаайт. Бул учурда жогорку температура жана нымдуу аба бүткүл өлкө боюнча байкалат. Түндүктөгү муздак жана шамалдуу кыш декабрь айынан мартка чейин уланышат, температура +38°C чейин жана андан жогору көтөрүлүшү мүмкүн. Июль жана август – түштүк райондорундагы эң жаан-чачындуу айлар, бирок өлкөнүн батышы артыкбаш нымдуулук эч качан көйгөй туудурбай турган жайылып жаткан чөлдү түшүндүрүп турат.

Борбордук аймактарда, анын ичинде Шанхайда жай ысык жана нымдуу болот.

Өлкөнүн түштүгүндө эң ысык жана нымдуу айлар апрелден тартып сентябрга чейин уланышат. Көп учурда катуу нөшөр жаап, тайфундар өлкөнүн түштүк-чыгыш жээгин июлдан сентябрь айына чейин каптап турат.

ЖАРАТЫЛЫШЫ

Кытайдын жаратылышы адаттан тыш ар түрдүү жана бүткүл дүйнөгө өзүнүн ажайып пейзаждары менен даңкталат. Кытай акындары жана сүрөтчүлөрү өз чыгармаларында дайыма өз жеринин жаратылышын даңктап келишкен. Баарын билген саякатчыны дагы таң калтыра турган укмуштуудай жерлер бар. Өлкөдө 300гө жакын улуттук парктар жана коруктар бар.

Дүйнөгө таанымал Хэйлунцзян провинциясындагы Цицихарадан 280 км аралыкта жайгашкан Чжалун (Чжалун Цзы-жань Баохущюй) коругу – өз алдынча жайгашкан Чжалун көлү сыяктуу эле орнитологдор үчүн ажайып жер болуп эсептелет. Кытайдагы алгачкы корук, 1979-жылы эле негизделген. 210 000 гектар саздак жерлер 180 түрдөгү куштар үчүн, алардын арасында дүйнөдөгү 15 турналардын ичинен 8 түрү үчүн турак-жай же келгин куштар токтоочу пункт болуп кызмат өтөшөт. Корукта узак жашоонун байыркы символу болуп саналган кызыл таажылуу турналардан 500гө жакын түрдөгү куштар бар.

Чжалун коругу

Цинхай көлү (Цинхай Ху), Кытайдагы эң чоң туздуу көл, кар баскан чокулар менен курчалган жана деңиз деңгээлинен 3200 м бийиктикте жайгашкан, ушул эле аталыштагы алыс жайгашкан провинцияда турат. Куштар Аралындагы корукта 100 000 келгин куштар, алардын ичинде каздар, турналар, грифтер жана монгол торгойлорун кошо алуу менен баш калканч табышат.

Чжалун коругу

Янода токойу

Санья шаарынан отуз беш километр жерде жапайы тропикалык джунгли – Янода токойу. Коруктун аталышы хайнань диалектинде достукту жана бата берүүнү билдирип турат. Бул Кытайдагы жападан-жалгыз жаан-чачындуу тропикалык уникалдуу токой. Ал дарактардын төрт ярусунан турат, бирок андан эң кызыктуу нерсе – бул диск сымал тамыр системасы, башкача айтканда тамырлар жер үстүндө жайгашып, кабыргасынан коюлган тактайларга окшошуп турушат. Корук эки бөлүккө бөлүнгөн – Джинглилер өрөөнү жана Түштөр өрөөнү. Ошондой эле парктын аймагында Дары чөптөр капчыгайы, Кытай Зодикалдык Аянты, Тропикалык жемиштер өрөөнү бар.

Гуйлинь шаарынан анча алыс эмес жаратылыштын колунан жаратылган өтө кооз жер – таң калыштуу Гуйлинь тоолору турат. Жүз жылдыктар ичинде шамал жана суу качандыр бир замандарда деңиз түбү болгон акиташтуу тектерден бөлүктөрдү жууп чыгарып – жыйынтыгында мунараларга жана мамыларга окшош аскалар пайда болушкан. Жаратылыш аларга таң калыштуу формаларды бере алган. Бийик-

Гуйлинь тоолору

тигинде аскалар орточо 100 м жетип, айрымдары анча чоң эмес бактар, лианалар жана орхидеялар менен капталышкан.

Тоолордон көптөгөн кылымдар бою жааган жаан суусу менен жаратылган үңкүрлөрдү да табууга болот. Алардын ичинен атактууларынын бири – Камыш Чоорунун Үңкүрү, анда борпоң сталактиттер чындап эле чоорлорду элестетип турушат. Ошондой эле Бамбук флейтасы үңкүрү да жайгашкан. Адаттан башкача аталышын ал тегерегинде Кытайдагы эң мыкты флейталар жасала турган бамбуктун өскөндүгүнөн улам алган.

Ма Ань вулканы

Ма Ань вулканы – Хайнань аралынын белгилүү болгон жерлеринин бири. Ал Хайкоу шаарынан 27 километр аралыкта жайгашкан. Бул вулкан эбак өчүп калган, анын акыркы жолу атылып чыгуусу божомолдоолор боюнча 40 миң жыл илгери болгон. Ма Аньдан анча алыс эмес Лэйхулин жана Лоцзинпань – аракеттеги вулкандары бар. Алардын тегерегиндеги пейзаж колориттүү: катып калган лава, магма тоо тектеринин үстөккө-босток жыйылышы, реликт тропикалык өсүмдүктөр.

Манасаровар (Мапам-Юмцо) көлүн көп учурда тирүү суу көлү деп аташат. Бул жакта, дүйнөдөгү эң бийик жайгашкан туздуу эмес көлдө, ак куулар жашашат. Көл көптөгөн километрге созулат, жылдын

Кайлас тоосу

көп бөлүгүндө ал муз менен капталып турат. Бирок качан муз эригенде, бул жакка куштар кайтып келишет. Көлдүн тегереги казылып алынуучу пайдалуу кендерге бай деп эсептелет, бул жакта жер алдынан атылып ысык булактар чыгып турушат, ал эми аны курчап жүздөгөн жапайы жандыктар мекендеп турушат.

Кайлас – культ болгон тибет тоосу, индуизмде дүйнө жаратылышынын космостук борбору жана кубаттуу кудай Шиванын жашаган жери болуп саналат. Азыркы күнгө чейин тоо багындырыла элек, бул көп сандаган уламыштарды жана ой жорууларды жаратат. Кайласка жетүү кыйын иш – тоо Тибеттин жетүү эң кыйын болгон райондорунун биринде жайгашкан.

Манасаровар көлү

ОШСКАЯ
ОБЛАСТНАЯ ДЕТСКАЯ
БИБЛИОТЕКА

С60

Таш токой

Кытайдын атактуу таш токойу Куньминден 126 километр аралыкта. Качандыр бир илгерки убактарда бул жер деңиз түбү болуп саналчу. 200 миллион жылдар мурун Шилинь провинциясынын ордунда терең деңиз толкундарын чайпап тура турган. Убакыт, суу жана шамал деңиз түбүнөн ири таш токойун «тургузат», ал өзүнө көңүлдү адаттан тыш, фантастикалуу ландшафты менен бурат. Аскалар ар түрдүү формаларга келишип, жаныбарлардын, адамдардын, мистикалуу каармандардын фигураларын эске салышат. Бүгүн Шилинь өз алдынча турган жети бөлүккө бөлүнгөн: чоң жана майда таш токойлор, Найгу таш токойу, Жиюнь үңкүрү, Квифенг үңкүрү, узун көл, айлуу көл, Да Дишуй шаркыратмалары. Таш токой фантастикалуу таш мунараларга, мамыларга жана сталактиттерге бай. Чакан таш токойунда чоң-чоң кооз шалбаалар, бамбук талаалары, бак-дарактар жана тоо гүлдөрү абдан көп. Ошондой эле бул жакта атактуу таш гүлдөрү – «Асманды тиреп турган му-

нара», ошондой эле «Ырдап жаткан таштар» да бар. Жыл сайын бул жакта факелдердин атактуу фестивалы өткөрүлөт.

Да Дишуй шаркыратмасы

ӨСҮМДҮК ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮ

Кытайдын өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү абдан эле бай. Чыгыш бөлүгү өсүмдүктөрдүн 25000 жакын түрлөрүнөн турган флорасынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Кытайдын аймагында кедр, лиственница, липа, эмен, лавр, жаңгак, клен, магнолия, жапон камелиясы, бамбук, пальмалар, ясень, ак кайың өсөт.

Кытайды көп учурда «Гүлдүү падышалык» деп аташат, анткени дал ушул жакта азыр бүткүл дүйнө жүзүндө өстүрүлүп жатышкан гүлдөрдүн жана жемиштердин көпчүлүк сорттору чыгарылган.

Жапайы жаныбарларынын ар түрдүүлүгү боюнча Кытай дүйнөдөгү алдыңкы орундардын бирин ээлейт.

Түндүк-Чыгыш Кытайда карышкыр, түлкү, елот сымал ит, аюу, жолборс, сүлөөсүн, ошондой эле коен, кызыл күсөн, тыйын чычкан, суур, бурундук, булгун, арс чычкан, ласка жана тоо чычкандар жашашат.

Жапон камелиясы

Кытай магнолиясы

Гүлдүү падышалык

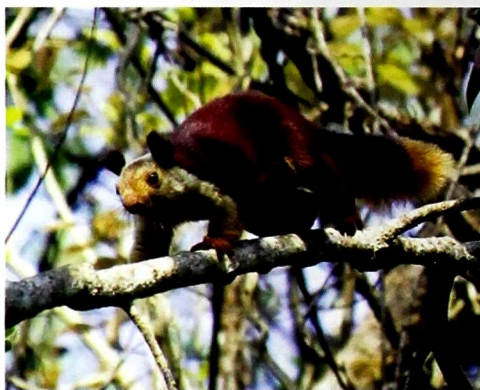

Бамбук токойчосу

Батыш Кытайда чөлдөрдүн жана жарым чөлдөрдүн тушкан, хомяк, сары чычкан, суур, талааларында – дзерен, чөлдөрүндө – жейрен, ошондой эле Пржевальскийдин жапайы аты жана кулан сыяктуу жаныбарлар көп жашашат.

Тибетти антилопа-оронго, койлор, топоздор, кемирүүчүлөрдүн айрым түрлөрү – коен, боз хомяк, тибет байбагы жана жырткычтар – тибет аюусу, сүлөөсүн, карышкыр жана кызыл карышкыр мекендешет.

Лори

Гигант тыйын чычкан

Жейрен

Түштүк-Батыш Кытайдын аймагында дүйнөнүн башка бөлүгүндө жолукпай турган, жалгыз гана жаш бамбуктун сабактары менен тамактана турган чоң жана майда панда жашайт.

Кытай балдарынын эң сүйүктүү үй жаныбарларынын бири болуп кара чегиртке эсептелет. Балдар көп учурда «Кара чегирткелер согуштарын» - эң эле популярдуу көңүл ачууну уюштуруп турушат.

Кытайдын түштүгүндө лори, гиббон, гигант тыйын чычкан, учуучу ит, май пальма суусары сыяктуу тропикалык жаныбарлар көп болушат.

Гиббон

Планетада жашаган бардык пандалар Кытайда жашашат. КЭРдин чек арасынан тышкары турган жападан-жалгыз пандалар, ижарага кытай бийликтери тарабынан берилишкендер. Эгерде чет жактарда алардан тукум алына турган болсо, мамалактары дагы Пекиндин менчиги болуп эсептелет. Эл аралык саясатта жада калса – «пандалар дипломатиясы» деп аталган термин да бар.

Майда панда

Чоң панда

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кытай юаны

Байыркы кытай монеталары

Кытай юаны – Кытай Элдик Республикасынын расмий валютасы. Валютанын аталышы – юань, чет мамлекетте гана колдонулат. Кыргыз тилине «тегерек тыйын» же «айлана» сыяктуу которулат. Валютанын ички аталышы – женьминьби, же, латынча жазуусунда кабыл алынгандай, Renminbi, бул «элдик акчалар» катары которулат. КЭРдин административдик райондору Гонконгдо жана Макао, ошондой эле Тайвань провинциясында өздүк валюталары жүгүртүүдө бар: гонконг доллары; Макао патакасы; тайвань доллары.

Кытайдагы монеталар бүткүл өлкө боюнча колдонууга болжол менен б.э. 200-ж. киргизилишкен. Алар борборунда чарчы көзөнөгү бар тегерек формада болушкан.

Кытай кагазды акчаларды даярдоо үчүн пайдалана баштаган алгачкы өлкө болгон. Бул акчалар Jiaozi аталышын алышкан. Jiaozinin тарыхы Түндүк Сун династиясынан башталат (960–1127).

Өлкө көмүр запастары боюнча дүйнөдө үчүнчү орунду ээлейт

Мунай зат алып жүрүүчү жерлери жээк шельфинде жайгашышкан

Кытайдын экономикасы пайдалуу казылып алынуучу кендердин ири запастарынын эсебинен өнүгүүдө. Кытай жер кен байлыктарына абдан бай. Өлкө көмүр запастары боюнча дүйнөдө үчүнчү орунду ээлеп турат. Көмүр казылуучу жерлер борбордук жана түндүк Кытайда абдан жыш жайгашышкан. Алар негизинен таш көмүрдүн терең тектери болушат.

Мунай заты чыгуучу жерлери жээк шельфинде: Бохай буйдуунда жана Түштүк-Кытай деңизинде жайгашышат. Ири мунай заттары казылып алынуучу жер кени – Дацин, Түндүк-Чыгыш Кытайда жайгашкан.

Түндүк жана Түндүк-Чыгыш Кытайда темир кендеринин көп сандагы казылып

тары – текстиль, көмүр, кара металлургия, фосфор фаянс өндүрүш өнүккөнү сыяктуу эле, жаңы тармактар – мунай зат казып алуу, мунай затын кайра иштетип чыгаруу, газ, химиялык, авиациялык, космостук, электрондук, машина куруу, прибор куруу тармактары да түзүлгөн.

Заманбап Кытай – бул кубаттуу индустриалдык өлкө гана эмес, агрардык дагы өлкө. Айыл чарбасында өлкөнүн бүткүл аймагынын 53% пайдаланылат.

Кытайлыктар күрүчтү абдан эле көп өстүрүшөт. Түштүк-кытай күрүч өстүрүү райондору – дүйнөдөгү эң ири күрүч талаалары. Негизги күрүч өстүрүүчү райондор Хуанхэ дарыясынан түштүк жактарда жатышат.

Кытайдагы күрүч талаалары

алуучу жайлары жайгашышкан. Ошондой эле марганецтин, титандын, хромдун, вольфрамдын, алюминийдин, жездин, никелдин, калайдын, сымаптын, цинктин, коргошундун, сурьманын, танталдын, ниобийдин, күкүртүн, фосфаттардын, асбесттин, магнетиттин жана башка көптөгөн казылып алынуучулардын кендери да бар. 2007-жылы Кытай алтын казып алуу боюнча дүйнө жүзүндөгү биринчи орунга чыккан.

Кытайдын экономикасында маанилүү ролду өнөр жайы ойнойт. Азыркы учурда Кытайда салттуу өнөр жай тармак-

Көп жылдык, тактап айтсак көп кылымдардагы күрүч өстүрүү тарыхында өлкөдө анын дээрлик 10 миң сорту чыгарылган.

Айыл чарбачылыгындагы иштер менен алектенген адам Россиянын, Жапониянын, Англиянын, Франциянын, Германиянын, Италиянын жана Мексиканын баарын чогуу алгандагы айыл чарба кызматкерлеринен 6 эсе көп иштерди аткарат.

Кытайдагы чай плантациясы

Кытай жашылчаларды экспорттоонун жана жемиштерди өстүрүү көлөмдөрү боюнча дүйнөдө алдыңкы орундарды ээлейт.

Биздин доорубуздун IV кылымынан тартып дары каражаты катары колдонулган, ал эми VI кылымдан тартып жалпы ичиле турган суусундукка айланган чайды өстүрүү боюнча дагы Кытай артта калган эмес. Азыркыга чейин көк жана кара чайдын көпчүлүк сорттору экспортко гана өстүрүлөт. Чайды Чжэнцзян, Хунань, Аньхой, Фуцзянь провинцияларында боёшот.

Деңиз менен ташуулар

Кытай 220дан ашуун өлкөлөр (жана аймактар) менен тышкы экономикалык байланышты колдоп турат. Алдыңкы соода өнөктөштөрү болуп Жапония, АКШ, ЕС мамлекеттери, Корея Республикасы, Австралия, Россия, Канада эсептелишет.

Кытай товарларына болгон кызыгуу бүт дүйнө жүзүндө өсүүдө, алар жогорку дүйнөлүк стандарттарга жооп берип турушат. Ишенимдүү өнөктөштөрдү издештирүү үчүн Кытайда адистештирилген көргөзмөлөр өтүп турат. Эң ири көргөзмө борборлору Пекинде, Шанхайда, Гуанчжоуда, Далянда жана Гонконгдо жайгашкан.

Кытай товарларды алдыңкы экспорттоочу катары 9-орунду жана товарларды импорттоочу катары 11-орунду ээлеп турат. Кытайдын үлүшүнө чет мамлекеттерине жасалган глобалдык тике чет элдик инвестициялардын 10%, ошондой эле бардык тике чет элдик инвестициялардын 40% туура келет. КЭРдин экономикасына салышкан бардык чет элдик инвесторлор-

дун 80% – чет жактарда жашап калышкан этникалык кытайлар (хуацяо).

Бүгүн Кытай өнүгүүнүн дүйнөдөгү эң ири потенциалына ээ болгон экономикалык державалардын бири болуп калды.

Кытайда транспорттун бардык түрү өнүккөн. Өлкөнүн жүк айландыруу жана жүргүнчү ташуусунда алдынкы ролду темир жол транспорту ойнойт. Темир жол түйүнүнүн жалпы узундугу 86 миң км түзүп турат.

Темир жолдорунун узундугу боюнча Кытай дүйнөдө 2-орунду ээлейт, АКШдан кийинки орунда турат.

Автожолдорунун узундугу (айылдагыларды кошо алганда) 3,5 млн. км түзөт. Заманбап көп тилкелүү автострадаларынын жалпы узундугу 45,3 миң км. түзөт.

Өлкөдө 120 млн. велосипед бар, бул 10 шаардыкка 6 велосипед туура келээрин билдирет. Алардын ири саны Пекинде (4 млн. даана), Тяньцзинде (2,7 млн. даана) топтолушкан.

Шаар транспортунун Кытайда кеңири таркаган түрү – велосипед.

Тышкы ташууларда деңиз транспорту лидер болуп саналат. Бардык портторунун жүк айлануусу боюнча Кытай дүйнөдө 1-орунга чыккан. Кытайдын башкы деңиз порттору: Шанхай, Тяньцзинь-Синьган, Гуанчжоу-Хуанпу, Яньтай, Циндао, Циньхуандао, Далянь, Бэйхай, Сянган. Деги эле Кытайда 2000ден ашуун порт бар, алардын 130 чет элдик кемелерди кабыл алышат. Өлкөдө 980 ички аба ташымдары, 130 эл аралык ташуулар жана 24 аймактык авиаташуу сызыктары бар.

Кытайдагы велосипедчен

Виадук Пуси, Шанхай, Кытай

МАДАНИЯТЫ

Кытай маданияты – эн байыркы маданияттардын бири жана абдан бай жана ар тараптуу маданият болуп саналат. Кытайдын маданияты миңдеген жылдар бою өзгөрбөй келген өзүнүн материалдык жана руханий баалуулуктары менен айырмаланат. Тышкы таасирлерге жана басып алууларга карабастан, Кытайдын маданияты өзүнүн кайталангыстыгын жана өзгөчөлүгүн сактап кала алган.

Дал ушул Кытай даосизм жана конфуцийлик сыяктуу философиялык окуулардын мекени болуп калган. **Даосизм**, маданиятын элементи катары, ар бир адам үчүн өзгөчө жолду – Дао жолун элестетүүгө негизделген. Анын маңызы, Жаратылыш, Аалам жана Адам бирдиктүү экенине, ошондуктан жаратылышта болуп жаткан бардык процесстер, адамдын аралашуусу жок өтө тургандыгына негизделет. Кытайдагы экинчи философиялык окуу – **конфуцийлик** – аны адамдын тигил же бул кырдаал-

дардагы өмүрү жана аракеттери тууралуу насааттар жыйнагы катары чечмелөөгө болот. Ошондой эле Кытайдын маданиятында өзгөчө орундуи моизм ээлеп турат, анын маңызы – бардыгын жалпы сүйүү – өсүмдүктөргө, жаныбарларга, адамдарга карата. Белгилей кетүү керек, ушул бардык агымдар Кытай маданиятында дээрлик бирдей таркалышкан.

Кытайдын маданиятына таасирди көп сандаган кошуналары да көрсөтүшкөн, мисалы Индиядан Кытайга буддизм кирген.

Кытай маданияты узак убакыт кошуна мамлекеттерде тууроо үчүн эталон болуп келген. Жапония, Корея, Вьетнам жана башка көптөгөн мамлекеттер кытай салт-санааларын жана адаттарын өздөрүнө кабыл алышкан.

Конфуций храмынын жанындагы статуя

Кытай маданияты дайыма курчап турган дүйнө менен гармонияда болууга умтулган. Көпчүлүк символдор, белгилер, амулеттер жана тумарлар ушул өлкөнүн улуттук өзгөчөлүгү болуп саналышат.

Кытайлыктардын мифтеринде алдыңкы орун төрт ыйык жандыктарга берилген: ажыдаар, жолборс, феникс, таш бака. Ажыдаар жаз жана чыгыш символу болуп саналса, феникс – жай жана түштүк, жолборс – күз жана батыш, таш бака – кыш жана түндүк.

Кытай маданиятын чечкиндүү эле **ажыдаар** маданияты деп атоого да болот. Ажыдаар Кытайда абдан популярдуу. Кытайлыктар өздөрүн «ажыдаар балдары» же «ажыдаар тукумдары» деп аташат. Кытай ажыдаарынын негизги сапаты – жакшылык тилеп мамиле кылуу. Ал ийгилик, байлык жана гүлдөп-өнүгүүнү алып келет. Ажыдаардын сүрөтүн Кытайдан бардык жактан: храмдарда, сарайларда, мемориал такталарында, байыркы курулуштарда, дыйкан үйлөрүнүн дубалдарында (сүрөт катары же кагаздан кесилип алынганын) көрүүгө болот.

Жолборс күчтүү, бийликти сүйүүнү, катуулукту, баатырлыкты жана каардуулукту элестеттирип турат. Ал ошондой эле аскер каармандыкты да символдоштурган. Жолборстун сүрөтүн байыркы замандар-

дын коло жана фарфор буюмдарынан дагы табышууда. Монастырларга, өкмөт имараттарына, бай дүкөндөргө, феодалдардын турак-жай үйлөрүнө кире бериштерди жолборстун таштан куюлган элестери кооздоп жана коргоп турушчу.

Канаттуулар арасынан эң сулуусу жана эң урматтуусу болуп миф кушу **феникс** саналчу. Феникстин канаттары беш түстө – сары, ак, кызыл, көк, кара. Алар беш жакшылыкты символдоштурушат: адамды сүйүү, милдет, адептүүлүк, ырым-жырымды билүү, берилгендик.

Феникс кунунун жаралышын күн жана от менен байланыштырышат, ошондуктан ал жай менен жакшы түшүмдөн ажыратылгыс жылуулукту символдоштуруп турат. Феникс – императрицанын эмблемасы.

Таш бака дагы ыйык жаныбар болуп эсептеле турган; ал узак өмүрдү, күчтү, чыдамкайлыкты элестетип көрсөткөн. Таш баканын узак жашоосу түбөлүктүүлүктүн символу болуп калган; ал үч миң жылга чейин жашайт деп ишенишкен. Ыйык таш бака жыландын башын жана ажыдаардын мойнун алып жүргөн. Анын сүрөтү император сарайларынын жана атактуу адамдардын күмбөздөрүндөгү эстеликтер үчүн постаменттер болуп кызмат өтөшкөн.

Пион

Кытайлыктар жаратылышка абдан аяр мамиле жасашат, ошондуктан жаратылышка сыйынуу өнүккөн. Алар өсүмдүктөргө сезимталдуулук жөндөмүн ыйгарышып, алардан адам мүнөздөрү менен окшоштуктарды табууну жактырышат. Мисалы, пион – анын ачык, абдан үлпөлдөп турган жумшак гүлдөрү байлык жана жакшы жашоо жөнүндө ойго түртөт. Пионду «мамлекеттик гүл», «гүлдөрдүн падышасы» деп аташат.

Гүлдөп турган «мэй» кара өрүгүн ал башка бак-дарактардан мурда, али кышкы суук уруп турган кезде гүлдөй тургандыгы үчүн сүйүшөт, жана ушунусу менен ал жаздын жарчысы болуп саналат. Андан тышкары, «мэй» гүлдөрү, жагымдуу жыпар чачуу менен, өзүнүн абдан бажыракай келбети менен көздү талдырбайт.

Бамбук кытайлардын көз карашында оор басырыктуу жупунулукту («жупунулук» иероглифи бамбуктун ичи көңдөй сабагын белгилей турган иероглиф менен бирдей угулат) жана жогорку адеп-ахлактуулукту («бамбук тизчеси») иероглифи моралдык үлгүлөргө берилгендикти билдирүүчү иероглиф менен бирдей айтылат) билдирет.

Бул өлкөдө ошондой эле өз салт-санааларына жана **маданий мурастарына**

Гүлдөп турган «мэй» кара өрүгү

абдан аярлык менен мамиле жасашат. Бул жакта азыркыга чейин Пекиндеги Тыюу салынган шаар, Асман Храмы, Могао үңкүрлөрү сыяктуу архитектуралык мурастар сакталып калган – булардын баары Кытайдын ЮНЕСКОнун тизмесине киргизилген маданий мурасынын аз гана бөлүгү. Кытай

Кытай стилиндеги үй

Байыркы жана орто кылымдардагы Кытайдын дээрлик бардык имараттары жыгачтан курулчу. Хан сарайлары, храмдар, пагодалар, мавзолейлер же жөн гана турак-жайлар жыгач конструкцияларынын негизинде курулушкан.

архитектурасы өзүнүн уникалдуу мүнөздөрүнө ээ: бардык конструкцияларын сулуу көркөмдүгү жана ошол эле учурда алардын монументалдуулугу, ар түрдүү материалдардын жана боёктордун айкалышы, ички жана тышкы декорунун ачыктыгы жана кылдаттык кооздугу.

Чопо пайдубалына баарынан көп учурда ага төрт кырдуу устун бекитиле турган жыгач мамыларын тургузушчу. Үстүнөн кийинчерээк Кытай үчүн салттуу болгон сары түстөгү глазуранган карападан чатыр жаап коюша турган. Өз кезегинде, имараттын дубалдарын кыштан (сарайлар, бакча курулуштары, пагодалар (сыйынуу үйлөрү) жана храмдар) жана чоподон же камыштан (көпчүлүк учурда жакырлар жашаган үйлөр) тургузушчу.

Кытай стилиндеги имараттардын башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп томпогой чатырлар эсептелишет.

Флейтада ойноо

Өз мүнөзү боюнча кытай музыкасы булактын шылдырын же куштардын сайроосун элестетип турган назик добуштары менен айырмаланышат. Көптөгөн орто кылымдагы кытай музыканттары жаратылыштын үндөрүн атайылап туурашкан.

Аны менен музыканын жана жаратылыштын гармониясын жаратышкан. Европа музыкасынан айырмачылыгы, кытай мелодиялары – бир добуш жана анын түрлөрү болуп саналышат. Музыканттар бир нече саат бою бир эле добушту ар түрдүү тондо жана ар түрдүү аспаптарда ойной алышат. Кытайдын музыкасы, ушул таң калыштуу өлкөдөгү нерсенин бардыгы сыяктуу эле «инь» жана «янь» экөөнүн тең салмактуулугунда тургузулган.

Алгачкы музыкалык аспаптар: гучинь жана бамбук флейтасы Кытайда б.э. чейинки III миң жылдыкта пайда болушкан. Бул музыкалык аспаптар дүйнө жүзүндөгү эң байыркы аспаптар болуп саналышат.

Кытай кыздары Пекинде кытай Жаңы жылын майрамдоо маалында барабандар менен чыгып басууга катышып жатышат

Кытай музыкасынын эң таң калыштуу түрлөрүнүн бири болуп барабандарда ойноо эсептелет. Байыркы кездерде барабан уруу менен аскер параддары жана жортуулдар коштолуп турган. Көп учурда барабан ритмин душмандарды коркутуу үчүн пайдаланышкан. Азыркы күндө барабандардын урулушун салттуу кытай майрамдары маалында, барабанчылардын басышы чыныгы театралдык оюнга айланган кезде угууга болот.

Пекин операсынын Кытай театры

Кытайдын салттуу театры «сицюй» – опера жана драма аттуу оригиналдуу аталышка ээ, грек трагикомедиясы жана индия пьесасы менен катар ал байыркы дүйнөлүк театралдык маданияттын «үчөөнүн» бирине кирет.

Кытай театры өзү эле уникалдуу. Орто кылымдарда аялдардын да, эркектердин да ролдорун же эркектер гана, же аялдар гана аткарышкан труппалар боло турган. Персонаждын мүнөзүн актердун оюну аркылуу гана эмес, анын бети боёлгон гримден эле билүүгө боло турган. Түсүнө жараша, көрүүчүлөр ролдун типажын түшүнүшө турган. Мисалы, кызыл түс каармандын берилгендиги жана чынчылдыгы тууралуу айтып турса, алтын түстү миф каармандар үчүн колдонуша турган ж.б.у.с.

Пекин операсы Пекинде XIX кылымдын башында пайда болгон. Бул сцена көркөм өнөрү өзүнө ырдоо, драма, акробатика жана согуш өнөрүнүн элементтерин бириктирип турат. Пекин операсында персонаждардын төрт категориясы бар: шэн – каарман; дань – каарман аял; цин – бети боёлгон эркек персонаж; чоу – комик пер-

сонаж. Ролдун мүнөзүнө жараша актер табигый үнү менен же фальцет менен ырдашы мүмкүн. Салт катары, аялдардын ролун эркектер аткаруусу калыптанып калган, бул партиялар фальцет менен ырдалышат.

Салттуу кытай бийлери өз мүнөзү боюнча ар түрдүү келишет. Айрымдары өзүнүн ачыктыгы жана динамикалуулугу

Бир дагы кытай майрамы оюн койбостон жана ажыдаар бийин бийлебестен өтпөйт. Ажыдаар – «ийгилик алып келе турган» миф жаныбары.

Ажыдаар бийи

менен, башкалары болсо, тескерисинче, кыймылдарынын жай салмактуулугу менен айырмаланышат. Абдан көп учурда бийлерде веер, шарфтар ж.б.у.с. кошумча буюмдарды пайдаланышат. Дээрлик баардык салттуу бийлер Кытайда кандайдыр бир мааниге ээ болушат. Бийлерди кудайларга арнашат, алар көп учурда Кытайдын тарыхынан алынган окуяларды символдоштурат. Ар бир бий өзүнүн аталышына ээ: розалар бийи, кылычтар менен бий, арстан бийи же ажыдаар бийи.

Кылыч менен бийлөө

Бийлер алардын негизгиси катары Кытай Жаңы жылы эсептелген фестивалдар жана майрамдар маалында аткарылы-

шат. Оюнга 50 адамга жакын каармандар катышышат. Алар абсолюттук синхрондуу кыймылдоого тийиш. Алар атайын таякчаларда ажыдаардын денесин кармап турушат, айрым учурларда анын узундугу 40-50 метрге жетет.

Кытайдын живописи – салттуу кытай маданиятынын маанилүү бөлүгү жана кытай улутунун баа жеткис байлыгы. Кытай живописи абдан символикалуу. Ар бир элемент өзүндө ага автор ыйгарган белгилүү маанини алып жүрөт, бирок бардык картиналардын негизги идеясы болуп жалпысынан аң-сезимдин жана сезимдердин, адамдын жана жаратылыштын гармониясы эсептелет.

Салттуу кытай живописи

Кытай живописинин байыркы образдары геолит мезгилине такалат (б.э. чейинки 6-5 миң жылдыктар). Бүгүнкү күндө белгилүү болгон эң эрте табылган буюмдар болуп, жибекке тартылган сүрөттөр эсептелишет. Аларда адам фигуралары, аждаарлар, куштар тартылган. Кытайда аждаар – жакшылыктын, тынчтыктын жана өсүп-өнүгүүнүн символу. Кытай живописинин жанрлары да ар түрдүүчө болушат. Алсак, анималисттик жанрлар «Гүлдөр жана куштар», тиричилик жанрлары «Адамдар жана буюмдар», пейзаждык живопись «Тоолор жана суулар». Кытайда биз билген мааниде натюрморт болгон эмес. Кытайлыктардын көз карашында кыймылсыз турган буюмдар турмуш жана убакыт кыймылынын динамикасы жок өлүк болуп саналышат. Эгерде ташты же жемиштерди тартышса, анда таштын катарында дайыма өсүмдүк турат. Ал эми жемиштер дайыма бутакта тартылышат.

Кытай живописи жана кытай каллиграфиясы өз ара тыгыз байланышта, ошондуктан бул өнөрлөрдүн эки түрүндө тең сызыктар пайдаланылышат. Кытайлыктар жөнөкөй сызыктарды искусствонун жогору өнүккөн формаларына айландырышкан. Сызыктарды контурларды гана тартуу үчүн эмес, сүрөтчүнүн концепциясын жана анын сезимдерин туюндуруу үчүн дагы тартышат.

Кытай каллиграфиясы

Каллиграфия Кытайда живописстин жогорку формасы катары эсептелет. Каллиграфия өзүнө кистти туура кармоо, сыясын жана кат жазыла турган материалын акыл менен тандоону камтып турат. Байыркы Кытайда каллиграфияны «көркөм өнөрлөрдүн арасында биринчи» катары санашкан, анткени каллиграфиянын чыныгы чебери өз чыгармасына жан дилинин бөлүгүн салып, бүткүл чеберчилигин арнап турган. Каллиграфияда колдонула турган бардык иероглифтердин терең философиялык мааниси бар болгон.

Иероглифтердин кытай тилиндеги орточо саны – 50 миң (эскиргендери жана чанда колдонуучулары менен чогуу). «Кытай иероглифтеринин чоң жыйнагы» 54 678 белгиден турат. 1994-жылы чыгарылган Чжунхуа цзыхай сөздүгү 85 568 иероглифтерди камтып турат. Заманбап сөздүктөр адатта 20 миң иероглифтен ашыкты камтыбайт. Билимдүү кытай 8 миңге жакын иероглиф билиши керек, чет өлкөлүк адамга болсо күнүмдүк турмушу жана газеталарды окуу үчүн 3–4 миң санындагы иероглиф жетиштүү болот.

Кытай адабияты үч миң жылдан ашуун тарыхка ээ. Алгачкы чечмеленген текстер болуп Шан династиясы тушундагы таш бакалардын панцырларындагы төлгө салуу жазуулары эсептелишет. Көркөм адабият салт катары экинчилик мааниге ээ болгон. Классикалык адабий канон болуп конфуцийлик этикалык-философиялык китептер жыйнактары эсептелишет: Беш китептик, Төрт китептик жана Он үч китептик.

Кытай адабияты көп жагынан батыш адабиятынан айырмаланып турушат. Түз жана кыйыр маанилер тууралуу түшүнүк кытай адабиятынын теориясы үчүн чоочун.

Маани – маани оюну катары жашап турат. Адабий тексттин арналышы, ойду тике айтууда эмес, теңдеш өлчөмдө айтып жана жашырууда, атап жана жаап-жашырып коюуда турат.

Кытай поэзиясын дүйнөдөгү эң байыркылардын бири катары эсептешет. Көптөгөн кылымдар бою дээрлик өзгөрүлбөгөн поэзия, өзүнүн катуу мыйзамдаштырылган штамптарына ээ – өлчөм жана ритмдер. Кытайдын салттуу поэзиясы «ши», «цъ», «цюй», ошондой эле «фу» деп бөлүштүрүлгөн. Кытай поэзиясынын бардык салттуу формалары рифмаланган, бирок бардык эле рифмаланган тексттер байыркы Кытайда поэзия катары каралган эмес.

Согуш өнөрү Кытайда кытай маданиятындагы маанилүү орунду ээлейт. Кытай согуш искусствосунун арасында эң белгилүү болгону ушу. Ушу – бул Кытайдан таркалган согуш өнөрлөрүнүн жыйнакталган аталышы. Ушу Шаолинь монастырында жаралган. Айтууларга караганда ушунун жаратуучусу-негиздөөчүсү болуп үнкүрдө 9 жыл отурган жана үнсүз карап туруу жана дене көнүгүүлөрүнөн турган сабактардын өзгөчө комплексин пайдаланган индия монахи Бодхихарма болгон.

Шаолинь монастыры

Кытай бонсайы миниатюралык бакты анча терең эмес кумарада же атайын контейнерде жаратуу өнөрү болуп саналат.

Кытай бонсайы Кытайда 1300 жыл мурун жаратылган. Адегенде бул өнөр менен байыркы Кытайдагы бай жана атактуулар өздөрүнүн көңүлүн ачып турушкан. Миниатюралык бактар бакубаттыктын буюму катары эсептелип, белек катары тапшырылып турган. 20-кылымдын башталышында ал бүткүл дүйнө жүзүнө таркатыла баштаган.

Бонсай

Кийим, көпчүлүк башка нерсе сыяктуу эле, улуу кытай мамлекетинин өз алдынчалуу эмблемасы болуп саналат. Кытайдын улуттук кийимдери – бул чыныгы кооз майрам. Кытай кийими дайыма ачык, оригиналдуу, ошол эле маалда чечкиндүү жана жупуну. Тигил же бул императордук үй-бүлө башкарган учурунда алардын кийимдери өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп турган. Кытай кийиминин айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп тик жака эсептелет. Мындай элемент менен эркек көйнөктөрү, аялдардын блузкалары жана көйнөктөрү бөлүнүп турушат.

Кытай кийиминин өзгөчөлүгү болуп тик жака эсептелет

МЕДИЦИНА

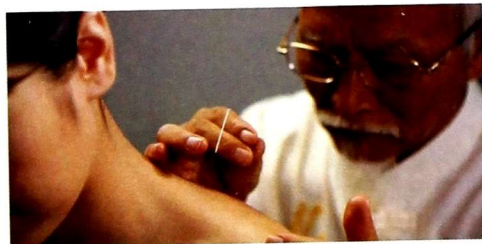
Кытай – бул байыртан эле өзүнүн техникалык жаңычылыктары менен гана эмес, өз медицинасы менен дагы атакка ээ болгон өлкө. Кытайдын аймагында көптөгөн храмдар жана философиялык мектептер бар, аларда азыркы күнгө чейин көпчүлүк ооруларды дарылоонун байыркы ыкмаларын практикаланышат. Андан тышкары, дээрлик ар бир кытай дене саламаттыгын сактап турууга жардам бере турган бир нече чөптөрдү жана көнүгүүлөрдү билет.

Салттуу кытай медицинасы – бул адам энергиясы жана анын жаратылышы тууралуу байыркы Кытайда б.э. ч. I миң жылдыкта пайда болушкан ар түрдүү философиялык окуулар системасы.

Салттуу кытай медицинасы

Салттуу кытай медицинасы бир нече компоненттерден турат. Тактап айтсак, философиялардан. Алардын бири ЧИ (ЦИ) – ар бир организмге мүнөздүү болгон турмуштук энергия тууралуу окуу. Кытайлыктар ЦИ жарым-жартылай генетикадан, ал эми экинчи жарымы адам тандаган жолго, б.а. ой жүгүртүү образына жана аракеттерине жараша болот деп эсептешет. Турмуштук энергия денедэ эркин айланып турууга тийиш, бирок эгерде бузуктук пайда болсо (туура эмес тандалган жол), анда бул ооруларга алып келиши ыктымал.

Ийне сайуу

Кытай медицинасы ЦИ энергиясын ар түрдүү комплекстүү методдор менен калыбына келтирүүгө багытталган. Бүгүнкү күндө ийне сайуу, Су Джок, чөп менен дарылоо, мануалдык терапия жана албетте, йога сыяктуу методдор абдан кеңири таркатылышкан.

Йога бүткүл дүйнө жүзү боюнча аялдардын формасын кармап туруу үчүн кеңири таркалган ыкмалардын бири болуп саналат.

Кытай медицинасынын негизинде дагы бир окуу жатат – бул инь жана янь тууралуу окуу, ал бардык жандуунун кош экендигин жана ошол эле маалда бирдиктүүлүгүн билдирет. Бул окуу жада калса тамактануунун тууралыгынан дагы көрүнүп турат. Кытайлыктар, азыктарды аларды Инь жана Янь башталыштарынын камтылуу даражасы боюнча колдонуу керек деп эсептешет. Диеталардын көптөгөн түрлөрү дал ушул кытайдан келген жана өзүнө Инь жана Яньды камтыган продукттардын балансына негизделишкен.

Кытай бонсайы миниатюралык бакты анча терең эмес кумарада же атайын контейнерде жаратуу өнөрү болуп саналат.

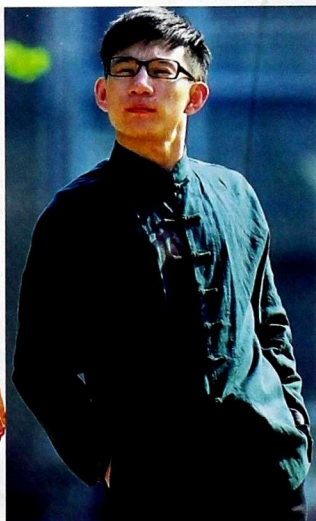
Кытай бонсайы Кытайда 1300 жыл мурун жаратылган. Адегенде бул өнөр менен байыркы Кытайдагы бай жана атактуулар өздөрүнүн көңүлүн ачып турушкан. Миниатюралык бактар бакубаттыктын буюму катары эсептелип, белек катары тапшырылып турган. 20-кылымдын башталышында ал бүткүл дүйнө жүзүнө таркатыла баштаган.

Бонсай

Кийим, көпчүлүк башка нерсе сыяктуу эле, улуу кытай мамлекетинин өз алдынчалуу эмблемасы болуп саналат. Кытайдын улуттук кийимдери – бул чыныгы кооз майрам. Кытай кийими дайыма ачык, оригиналдуу, ошол эле маалда чечкиндүү жана жупуну. Тигил же бул императордук үй-бүлө башкарган учурунда алардын кийимдери өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп турган. Кытай кийиминин айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп тик жака эсептелет. Мындай элемент менен эркек көйнөктөрү, аялдардын блузкалары жана көйнөктөрү бөлүнүп турушат.

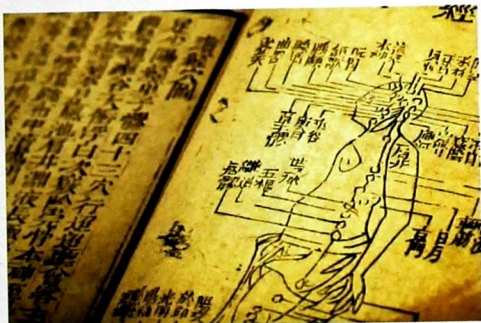

Кытай кийиминин өзгөчөлүгү болуп тик жака эсептелет

МЕДИЦИНА

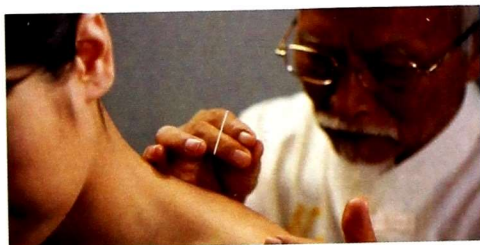
Кытай – бул байыртан эле өзүнүн техникалык жаңычылыктары менен гана эмес, өз медицинасы менен дагы атакка ээ болгон өлкө. Кытайдын аймагында көптөгөн храмдар жана философиялык мектептер бар, аларда азыркы күнгө чейин көпчүлүк ооруларды дарылоонун байыркы ыкмаларын практикаланышат. Андан тышкары, дээрлик ар бир кытай дене саламаттыгын сактап турууга жардам бере турган бир нече чөптөрдү жана көнүгүүлөрдү билет.

Салттуу кытай медицинасы – бул адам энергиясы жана анын жаратылышы тууралуу байыркы Кытайда б.э. ч. I миң жылдыкта пайда болушкан ар түрдүү философиялык окуулар системасы.

Салттуу кытай медицинасы

Салттуу кытай медицинасы бир нече компоненттерден турат. Тактап айтсак, философиялардан. Алардын бири Чи (ЦИ) – ар бир организмге мүнөздүү болгон турмуштук энергия тууралуу окуу. Кытайлыктар ЦИ жарым-жартылай генетикадан, ал эми экинчи жарымы адам тандаган жолго, б.а. ой жүгүртүү образына жана аракеттерине жараша болот деп эсептешет. Турмуштук энергия денедэ эркин айланып турууга тийиш, бирок эгерде бузуктук пайда болсо (туура эмес тандалган жол), анда бул ооруларга алып келиши ыктымал.

Ийне сайуу

Кытай медицинасы Ци энергиясын ар түрдүү комплекстүү методдор менен калыбына келтирүүгө багытталган. Бүгүнкү күндө ийне сайуу, Су Джок, чөп менен дарылоо, мануалдык терапия жана албетте, йога сыяктуу методдор абдан кеңири таркатылышкан.

Йога бүткүл дүйнө жүзү боюнча аялдардын формасын кармап туруу үчүн кеңири таркалган ыкмалардын бири болуп саналат.

Кытай медицинасынын негизинде дагы бир окуу жатат – бул инь жана янь тууралуу окуу, ал бардык жандуунун кош экендигин жана ошол эле маалда бирдиктүүлүгүн билдирет. Бул окуу жада калса тамактануунун тууралыгынан дагы көрүнүп турат. Кытайлыктар, азыктарды аларды Инь жана Янь башталыштарынын камтылуу даражасы боюнча колдонуу керек деп эсептешет. Диеталардын көптөгөн түрлөрү дал ушул кытайдан келген жана өзүнө Инь жана Яньды камтыган продукттардын балансына негизделишкен.

ТУРИЗМ

Кытай туризм объекти катары туристтер арасында өзүнүн байыркы тарыхы, тарыхый эстеликтерге бай болгон кеңири аймактары, ажайып жаратылыш пейзаждары менен популярдуу болгон. Кытай – байыркы цивилизациянын бешиги, ал дүйнө тарыхына жана адам цивилизациясынын маданий өнүгүүсүнө ири салым кошкон. Ал, муундан муунга байыркы салт-санаалар, диний ишенимдер жана өзгөчө дүйнө таанууну өткөрүп келе жаткан өлкө.

Кытайга келген туристтер үчүн ири маданий-тарыхый мааниси бар 99 шаар жана мамлекеттин коргоосу алдында турган 750 уникалдуу маданий эстеликтер, ошондой эле 119 пейзаждуу жайлары ачык. Алардын арасынын 19 эстелик БУУнун бүткүл дүйнөлүк жаратылыш жана маданий мурасынын тизмесине киргизилишкен.

Кытайдагы заманбап туризм өткөн кылымдын 50-жылдарында башталган да, дароо эле жалпы улуттук ишке айланган. Кытайдын туризм боюнча улуттук башкармалыгы туристтик инфраструктуранын ишине баа берүүдө кытай шаарларына Кытайдын эң мыкты туристтик шаары наамын ыйгарат. Бул наамды алган шаарда көп учурда жер шарынын үстүндө учкан «Учуучу ат» статуеткасын элестеткен эстелик орнотулат.

Кытайда азыркы учурда 1364 эл аралык туристтик агенттиктер бар, алардын ичинен 249у Пекинде, Шанхайда, Тяньцзинде жана Чуцинде жайгашышкан.

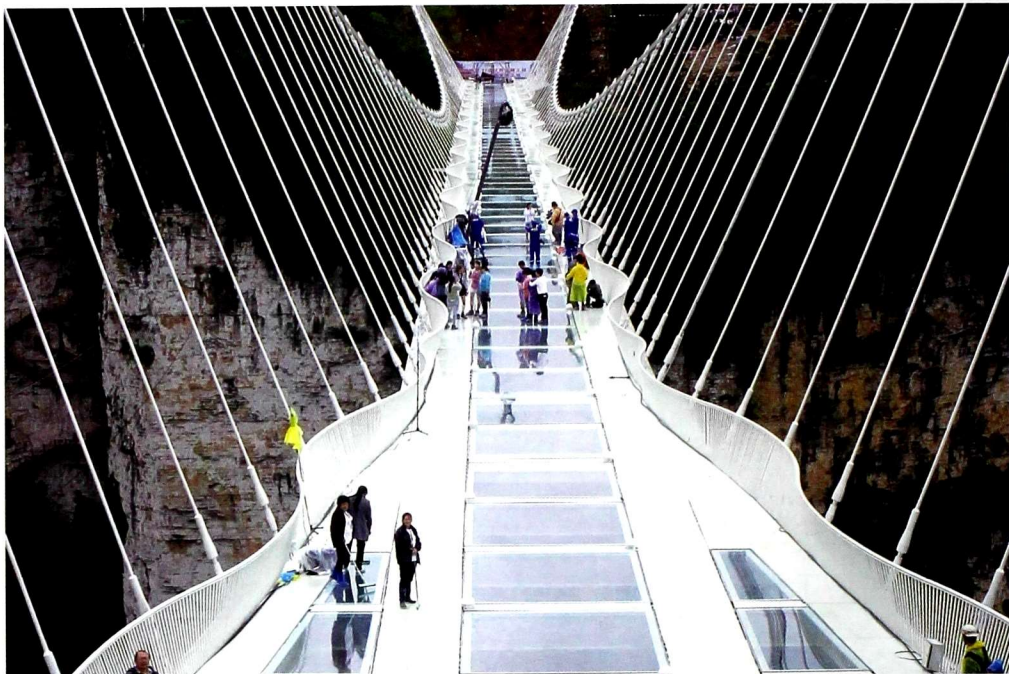
Туризм чөйрөсүндө жана аны коштоочу тармактарда туруктуу иштеген адамдар саны 64 млн. ашуун кишини түзөт.

Чоң будда Кытайда

Кытайлыктар өздөрүнүн бакубаттыгы өсүп жаткандыгынан улам өлкөсүндө көбүрөөк саякаттай башташты. Ушуга байланыштуу өлкөдө ички туризм катуу өнүгүүдө. 1998-жылы ички туристтердин саны 695 млн. адам санына жеткен экен. Азыр болсо Кытайдан ички туристтик рыногу дүйнөдөгү эң чоң рыноктун бири.

Азыркы мезгилде Кытайда 3000ге жакын «жылдыздуу» отель иш алып барат.

Айнек көпүрө (Чжанцзяцзе көпүрөсү)

Өлкөнүн сонун жерлерин жогорку деңгээлде тааныштыруучу мейманкана чарбачылыгы, заманбап транспорт системасы жана дүйнөлүк стандарттарга жооп бере турган сервис өнүккөн.

Андан тышкары, Кытай туристтик индустриядан кирген кирешелер суммасы боюнча 4-орунда турат. Өлкөнүн бюджетине туристтик бизнестен түшкөн акчалар 50 миллиард АКШ долларына чейин жетип турат. Жыл сайын бул жакта 2 миллиардга жакын путевка жана экскурсиялык турлар сатылып турушат.

Хунань провинциясынын Тяньменьшанындагы асманды карай жол (ошондой эле ал Чоң Дарбазалар Жолу катары да таанымал), деңиз деңгээлинен болгону 200 метр бийиктик белгисинен башталат да, таң калтыраарлык 1300 метрге чейин көтөрүлөт.

Чоң Дарбазалар Жолу

АЖАЙЫП ЖАЙЛАРЫ

Кытайда кызыктуу жерлердин ири саны бар, булар – өткөндүн ыйык курулуштары, маданий ажайып жайлары, заманбап архитектуранын шедеврлери, уникалдуу пейзаждар. ЮНЕСКО тарабынан корголуучу объекттер саны боюнча Кытай дүйнөдө Италиядан кийинки гана турган экинчи орунду ээлеп турат. Кытай – улам-улам барсаң дагы, ар бир жолу өзүн үчүн жаңы бир нерсени ачууга мүмкүн болгон чыныгы түпсүз өлкө.

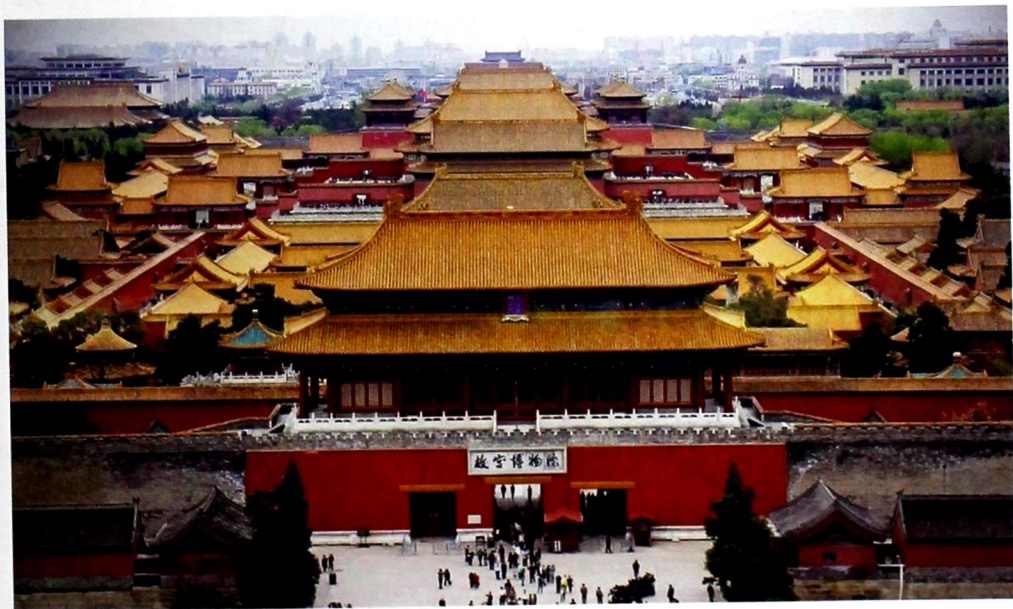
Балким, Улуу Кытай Дубалы тууралуу эч качан эч нерсе укпаган адамды табуу кыйын болот. Бул дубал кытайлыктардын өздөрү үчүн сыяктуу эле, чет өлкөлүктөр үчүн дагы Кытайдын символу болуп саналат. **Улуу Кытай Дубалы** Түндүк Кытайды бойлоп 4000 кмге созулат жана Пекинден 90 км аралыктан өтөт. Анын курулушу биздин эрага чейинки 3-кылымда эле башталган жана биздин эранын 3-кылымында аяктаган. Дубал өзү 10 метрге чейинки бийиктиктеги жерге казылып орнотулган валды

көрсөтүп турат, ар бир 200 метр сайын кароол мунаралары жайгаштырылган.

Азыркы мезгилде Пекинде мамлекеттик туристтик объекттер жайгашкан, алар: Асман храмы, Минь династиясынын 13 императорунун күмбөздөрү, Ихэюань паркы, Пекин океанариуму, Улуу Кытай дубалы, Бэйхай паркы, Цзиншань паркы, улуттар паркы, Кытайдын илимий-техникалык жетишкендиктер көргөзмөсү, Пекин зоопаркы, Пекин ботаникалык багы жана башкалар.

Пекин океанариуму

Тыюу салынган шаар

Пекиндин башкы ажайып жайы – Пекин ш. жайгашкан **Император сарайы**, ЮНЕСКОнун тизмесине 1987-ж. киргизилген.

Пекиндин чок ортосунда турат, «Тьюу салынган шаар» катары дагы таанымал, анткени анын тарыхындагы 500 жыл бою бул жакта император өз үй-бүлөсү менен гана жашай алчу, ал эми кан сарайында иштегендер, чиновниктер жана бардык калган адамдар анын дубалдарынан сырткары жашашчу, жана 1925-жылга чейин жөнөкөй калкка бул жакка кирүүгө тьюу салынган. 1406-1420-жж. курулган, 24 кытай императорунун резиденциясы. 720 миң чарчы метр келген жалпы аянты Тьюу салынган шаарды дүйнөдөгү эң ири кан сарай комплекси катары таанытат, анда 9999 бөлмө бар. Ал узундугу 3400 м келген дубал жана суу куюлган аң менен курчалган, бул аң «Алтын суу» деп аталат.

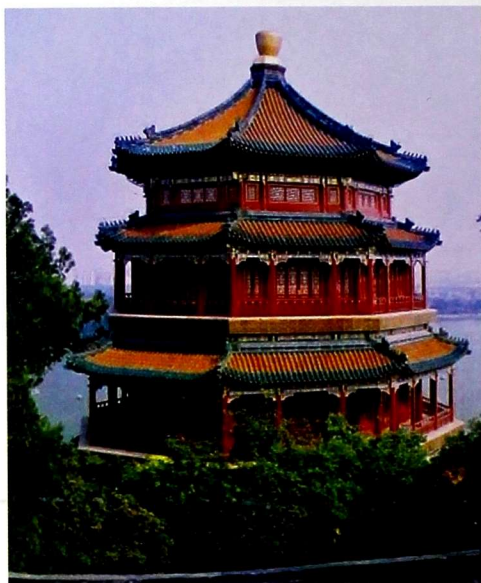
Кытайдын ажайып жайы болуп **Сучжоу шаарынын Классикалык бактары дагы** эсептелишет. Ал Цзянсу провинциясында. ЮНЕСКОнун тизмесине 1997-жыл киргизилген.

Сучжоу

Сучжоу – сууда курулган байыркы кытай шаары, чыгыш Венециясы, анын тарыхы 2500 жыл. Мин (1368–1644-жж.) жана Цин (1644–1911-жж.) династиялары маалында бул жакта 200гө жакын бакчалар бар болгон.

Жайкы ак сарай, Пекин ш., ЮНЕСКОнун тизмесине 1998-жылы киргизилген.

Ихэюань жайкы императордук ак сарайы

Пекин шаарында жайгашкан жайкы сарай бүткүл дүйнө жүзүнө классикалык кытай багы катары атактуу. Сарай үч бөлүккө бөлүнөт: Кайрымдуулук жана Узак өмүр залы менен мамлекеттик иштер үчүн аймак, императрицанын Нефрит шылдыроосу жана Бакыт жана узак жашоо залдары менен турак-жай кварталдары жана Узак жашоо кыры жана Куньмин көлү менен ажайып кооз жер.

Кашкар – таң калыштуу жана кытайдын эң эле салттуу эмес болуп саналган шаарларынын бири. Кытайда Кашкарды «Каши» деп аташат, уйгур тилинен которгондо бул «Таш сатыла турган орун», же «Нефрит жайы» дегенди билдирип турат. Байыркы замандарда Кашкарды «Шулэ» деп аташа турган. Бүгүнкү Кашкар – бул Кытайдагы Синцзян-уйгур автономиялуу районундагы шаар. Ал Тянь-Шандын жана Куньлундун тоо тармактары бириккен жерде, Памир тоолорунун этектеринде жайгашкан. Түндүктөн Кашкар Тянь-Шань тоолоруна кошулат, чыгыштан Такла-Макан чөлү менен, ал эми батыштан болсо – Памир тоо кыркалары менен чектешет.

Кытайдын эң башкы ажайып жайларынын бири – **Терракота армиясы**. Циньшихуань императорунун күмбөзүнөн табылган аскерлердин жана аттардын терракота фигураларынын уникалдуу музейи Байыркы шаар Сианьда турат. Биринчи статуя 1974-жылдын мартында жер айдоочу Янь Жи Ван тарабынан табылган. Жер алдында эки миң жылдык тарыхы бар бүтүндөй армия жайгаштырылган. Бардыгы болуп бир нече ярустарды санашкан. 1974-

Терракота армиясы

жылы алты миң фигурадан турган армиянын авангарды ачылган. Он жылдан кийин – эки миң аскери бар экинчи ярус ачылат. 1994-жылы болсо офицерлер жана генералдардын чопо статуялары бар бөлүмү табылган. Кийинчерээк чиновниктердин, музыканттардын жана акробаттардын статуялары табылган. 2009-жылдан тартып казуулардын жаңы баскычы жүргүзүлүүдө. Азыркы мезгилге карата 600дөн ашуун ар түрдүү статуялар табылды.

Кытай өзүнүн уникалдуу, икаяларга жана буддизм окууларына жык толгон үңкүр храмдары менен атактуу. Үңкүр храмдарынын көпчүлүгү 1000 жылдан ашуун убакытты санашат. Алардын айрымдары булар: Датуне шаарындагы Юньган үңкүрлөрү (Шаньси провинциясы), Лояне шаарындагы Луньмэнь үңкүрлөрү (Хэнань провинциясы), Сычуань провинциясындагы Даусус аска боорундагы рельефтери. Лэшань шаарындагы Будданын таш статуясы (Сычуань провинциясы) – бул дүйнөдөгү эң ири болуп саналган Будданын таш сүрөттөлүшү. Ал асканын өзүндө эле чегилip жасалган, бийиктиги 71 метр, ийиндери 28 метр.

Лунмэнь үңкүрлөрү

Аны тургузууга 90 жыл коротулган. Аны куруу үчүн үч дарыя куюлушкан жер тандалып алынган. Буркан-шаркан түшкөн суу жаратылышынан өйдө туруп, Будда чыныгы ыйыктык таасирин калтырат.

Үңкүр храмдарынын арасында өзгөчө орунду Дуньхуань шаарындагы Могао үңкүр-храм ансамбли ээлейт (Ганьсу провинциясы). Аны байыркы Чыгыштын көркөм өнөрүнүн кенч сактоо жайы деп аташат. Ал Миншашань тоосунун этегинде салаңдаган аскада тургузулган, жана узундугу 1600 метр. Могао үңкүр храмдарын куруу тыныгуулары менен 7 миң жылга жакын мөөнөткө узарган.

Кытайдын эң белгилүү ажайып жайларынын бири – **Асма монастырь**. Дүйнө ызы-чуусунан жана түйшүктөрүнөн алыста, кептин түз маанисинде асман менен жердин ортосунда Сюанькунь Сы монастыры илинип турат (которгондо Асылып коюлган монастырь). Анын дубалдарынын бири – жалаңдаган аска, ал эми курулуштардын өздөрү экзотикалуу куштун уясынан бетер, ага бир топ эле бийиктикте «жабыштырылышкан». Буга окшош курулуш дүйнө жүзүндө

Асма монастырь

жок. Ыйык жердин жаш курагы дагы таң калтырат – ал 1500 жылга жакын. Анын жаралган жылы катары 491-жыл эсептелет. Легенда боюнча, ыйык жердин алгачкы курулушу – монах Ляо Рандын колунан жаралган.

Кытайдын автономиялуу беш районунун бири болуп **Тибет** эсептелет. «Дүйнө чатыры» – аймагынын ири бөлүгү деңиз деңгээлинен 4000 метрден жогору бийиктикте жайгашкан таң калыштуу жер. Тибет – бул байыркы, мындан бир аз эле мурун өз алдынча болгон, өзүнүн жеке тарыхы, маданияты, улуттук

Потала

салт-санаасы бар мамлекет. Туристтерди баарынан көбүрөөк Гималайга алып бара турган Тибетин түштүк райондору кызыктырышат, ал жакта Лхаса – ламаизмдин борбору турат.

Лхаса VII кылымда негизделген жана узак убакыт буддизмдин түндүк бутагынын өнүгүүсүнүн маанилүү борборунун бири болгон, кийинчерээк болсо Далай-Ламанын резиденциясы ушул жакта турган.

Потала – Улуу Урматтуу Далай-ламанын кан сарайы. Поталанын тарыхы өзүнүн башталышын 7-кылымдан, качан биринчи Тибет мамлекетин түзүүчү падыша Сронцзен Гампо борбор калааны Лхасуга көчүрүп жана Кызыл тоодо медитация үчүн үй курган кезден тартып алган. Потала ак сарайы деңиз деңгээлинен 3700 метр бийиктикте жайгашкан, анын бийиктиги 13 кабатка бөлүштүрүлгөн 115 метрди түзүп турат. Поталада канча бөлмө жана залдар бар экенин эч ким так билбейт. Айрым булактар, ак сарайда 999 бөлмө жана дагы бир бөлмө медитация үчүн бар деп белгилешет.

Лояна шаарынан түштүк-чыгышты карай Суншань тоолорунда **Шаолинь монастыры** бар. Бул Кытайдагы эң атактуу будда храмы, чань-буддизмдин «мекени», ошондой эле согуш өнөрлөрүнүн (у-шу) таанылган борбору. Шаолинь ыйык жерлеринин бири болуп Бодхидхарма медитация жүргүзгөн үнкүр эсептелет. Ал Суншань тоолорунун эң жогорку чокусунда жайгашкан, ага алып баруучу жол плиталар менен салынып, үнкүрдүн үстүндө ак таштан чегилген Бодхидхарманын кооз статуясы бийик көтөрүлүп турат.

«**Нефрит бейиши**» – кытайлар байыркы замандарда Хайнань аралын ушундайча аташчу. «Чыгыш Гавайиси» – аралды замандаштарыбыз ушундай аташат. Байыркы кол жазмаларга ылайык, аралдын тарыхы б. э. чейинки 110-жылдан, качан Ханьшуй династиясы ал жакта алгачкы гарнизон жайгаштыргандан тартып башталат. Жандыктарга бай суу алдындагы дүйнөсүн, уникалдуу реликт

жаратылышын, абдан ыңгайлуу жайгаштырылган родон жана башка дарылоочу термалдык булактарын сактап калган ажайып бухталар, көп сандаган туристтик маршруттарынын бар болушу, өтө кооз ландшафт парктары аралды атактуу кылган. Ошондой эле арал берметтен жасалган буюмдары менен атактуу. Бермет – бул Хайнань аралынын сыймыгы жана символу. Бермет музейинен аны өстүрүү жана алып чыгуу технологиясы тууралуу билип, берметтердин чанда гана жолукчу түрлөрүн көрүүгө болот.

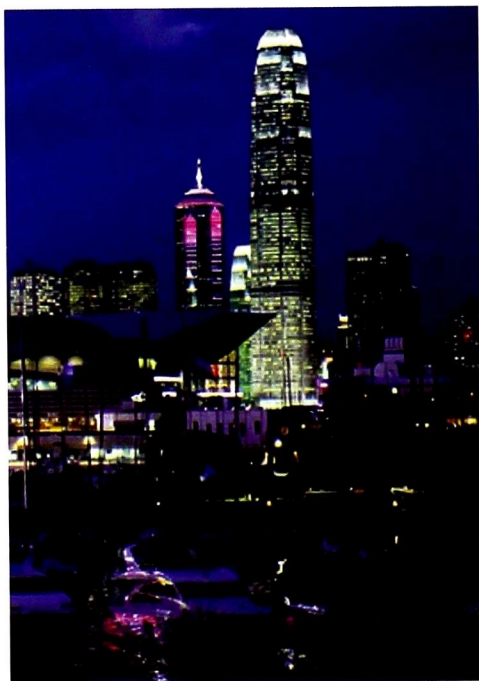
Кытайдын эң ири шаарларынын бири катары **Шанхай** эсептелет. Өз кезегинде Шанхайды кандай гана аташкан эмес: Чыгыш Парижи, Кытай тентимиши, Чыгыш Канышасы, авантюристтер шаары, оюнчулар, матростор шаары жана башка көптөгөн аттар коюлган. Заманбап архитектуралык жетишкендиктердин жана чечкиндүү дизайнерлик чечимдердин таң калыштуу айкалышуусу шаарга кайталангыс элес берип турат. Шанхайдын чок ортосундагы тегерек жөө жүргүнчүлөр көпүрөсү шаардын жаңы архитектуралык ажайып жайы болуп калган. Көпүрөнүн бийиктиги – 20

Гуаньбинь кудайынын алтын статуясы, Хайнань а.

фут. Көпүрөдөн Шанхайдын чокусу асман мелжиген бийик тамдарына кооз көрүнүш ачылат. Тегерек жөө жүргүнчүлөр көпүрөсү өзүнүн туурасы менен таң калтырат. Нанкин Роуд – шаардын 14 кмге созулган эң атактуу жөө жүргүнчүлөр көчөсү, бул жакта шаардын эң мыкты дүкөндөрү жана ресторандары жайгашкан.

Гонконг – бул өз алдынча мамлекет, Кытайдын өз алдынча атайын административдик району, Кытайга дээрлик тиешеси жок деп да айтууга болот. Бул мамлекеттин ичиндеги өзүнүн өкмөтү, өз мыйзамдары, гартиптери, символдору, маданияты жана жада калса өздүк виза режими бар мамлекет сыяктуу. Андан тышкары, Гонконг – бул бүткүл дүйнөгө белгилүү Джеки Чандын мекени, жана бүткүл кытай киностудиясынын түркүгү, ошондой эле ал Азиянын жана бүт дүйнө жүзүнүн алдыңкы финансы борборлорунун бири.

Гонконг

Башка кытай аймагы – **Макао** (Аомынь), португалиялык колония болуп саналган, 1999-ж. Кытай Элдик Республикасына өткөн. Макаоунун курамына ошондой эле Аомынь жарым аралы, Тайпа, Колоане аралдары, жана башка аралдар киришет, Гонконгго жакын Берметтүү дарыянын дельтасында жайгашкан.

Макаоунун башкы аянты – португалдыктар тарабынан курулган **Сенадо аянты**. Аянттын ар түрдүү бурчтарында Жарандык жана муниципалдык иштер боюнча бюро (мурунку Король Сенаты), Кайрымдуулуктун ыйык үйү (16-к., Кытайдагы эң эски батыш кайрымдуулук мекемеси) жайгашкан. Аянттын алыскы бурчунда Ыйык Доминик Чиркөөсү жайгашкан, ал 17-к. доминикандык монахтар тарабынан жаратылган барокко архитектурасынын мыкты үлгүсү.

1835-ж. өрт маалында жок кылынган Ыйык **Павел чиркөөсүнүн таштандылары**, бүгүнкү күнү анын сакталып калган алдыңкы бөлүгү шаар алтарынын символикалуу ролун ойноп турат. Чиркөөнүн жертелөөсүндө Ыйык искусство музейи ачылган. Иезуиттер тарабынан тургузулган тоо чебинде азыркы кезде Макао Музейи жайгашкан, алардын экспонаттары акыркы төрт кылым ичиндеги шаар турмушун сүрөттөп баяндап туршат.

А-Ма храмы – Макаоунун эң живопистүү храмы, андан А-Ма даосс кудайынын жана Кунь Лам кайрымдуулуктун буддий кудайынын урматына тургузулган шаардын аталышы алынган.

Макао бүгүн – акылга сыйбагандыгы менен таң калтырган бийик үйлөрү, кереметтүү отелдери, абдан даамдуу тамактары бар ресторандары жана тренд бутиктери бар ири мегаполис.

Кытайдын пейзаждарынын көз талдырган сулуулугу бул жакка көп сандаган туристтердин агылып келишине аргасыз кылып турат.

МАЙРАМДАРЫ

Кытай жаңы жылы

Кытайлыктар миндеген жылдар бою ай жылнаамасы менен колдонуп келишкен, Кытай Элдик Республикасы жарыя салынгандан кийин гана (1949-ж.) христиан жыл сүрүштүрүүсүн, башкача айтканда күн календарын киргизүү чечими кабыл алынган. Ушул мезгилден тартып Кытайда: **1-январь** – Жаңы жыл; **8-март** – Аялдардын эл аралык күнү; **4-май** – жаштар майрамы; **1-июнь** – Эл аралык балдар күнү; **1-июль** – Кытайдын Коммунисттик партиясынын түзүлгөн күнү; **1-август** – Кытайдын Элдик улуттук боштондук армиясынын түзүлгөн күнү; **1-октябрь** – КЭР жарыяланган күн майрамдары майрамдалат.

Расмий мамлекеттик майрамдардан тышкары, Кытайдын көпчүлүк райондорунда, анын аймагында жашап турушкан көпчүлүк этнос азчылыктары сыяктуу эле өздүк жергиликтүү майрамдары майрамдалышат. Көп учурда алар расмий майрамдардан дагы кеңири өлчөмдөрдө майрамдалышат

КЫТАЙ ЖАҢЫ ЖЫЛЫ. Кытай жылнаамасындагы маанилүү майрамдардын бири, ал жылдын биринчи айынын биринчи ай жаңыруусуна, 12-январь менен 19-февралдын ортосуна дал келишет. Григориан жылнаамасын киргизүү менен бул майрамды «жаз майрамы» деп атай башташкан, аны батыш стили боюнча Жаңы жылдан айырмалап туруу үчүн. Майрамдын баштапкы мааниси анын маңызы жаңы түшүмдүн бай болушун каалоо болгон белектерди тартуу кылууда камтылган. Бул майрамды бүткүл үй-бүлөсү менен белгилөө кабыл алынган, кытайлыктар досторуна барышат, петарда жана тарсылдактар менен чуусу көп отуруштарды уюштурушат. Петардалар жана тарсылдактар өз чуусу менен ниети жаман арбактарды кубалап жоготушу керек. Көчөдө салтка айланган жана абдан эсте кала турган арстан бийин бийлешет.

ШАМДАР МАЙРАМЫ. Кытайлыктар бул күндү Хань династиясы маалынан тартып белгилешет. Ал жаңы жылдын 15-күнүнө, февралдын ортосуна же аягына туура келет жана Жаңы жылды

Юаньсяоцзе – Шамдар майрамы

майрамдоону аяктайт. Бүткүл дүйнө жүзү боюнча миллиондогон шам чырактар күйгүзүлүшөт, алар уламыш боюнча, башка дүйнөгө Жаңы жылды майрамдоо үчүн өз жакындарына жерге түшүп келишкен ата-бабалардын жандарын коштоп барышат.

Азыркы Кытайда бул майрам Ыйык Валентин күнү катары белгиленет.

КАЙЫК-АЖЫДААРЛАР МАЙРАМЫ.

Ай жылнаамасынын бешинчи айынын бешинчи күнү (болжол менен жайкы күн теңелүүсүнө жакын) абдан кооз байыркы майрам белгиленет. Бул күнү күрүчтөн жасалган, бамбук жалбырактарына оролгон кичинекей пирамидаларды жешет. Балдардын мойнуна ар түрдүү түстөгү, жолборстун сүрөтү түшүрүлгөн жана шыбак толтурулган тумарларды тагышат. Алар ниети жаман арбактарды качырып, ийгилик алып келишет. Тумшугу жана үстү ажыдаарлар менен кооздолушкан кайыктардын таймашы уюштурулат.

АЙДЫН ЖЕ ТҮШҮМДҮН МАЙРАМЫ. Сегизинчи айдын он бешинчи түнүндөгү (сентябрь) майрам Тан династиясынын доорунда жаралган жана кытай

жылнаамасында маанилүү орунду ээлеп турат. Бул Ай кудайына сыйынуу күнү. Салт боюнча бул күнү кытайлыктар өзгөчө таттуу пирожокторду жешет жана айдын жарыгында ырларды окушат. Ай бул күнү эң тегерек жана эң ачык деп саналат. «Ай нандары» кытай элинин монгол баскынчыларына каршы көтөрүлүшү тууралуу эскертип турат. Алар үчүн камырларды лотос дандарынан жана жанчылган кунжуттан бышырышат.

КОНФУЦИЙДИН ТУУЛГАН КҮНҮ.

Байыркы философ бүткүл кытай цивилизациясынын дүйнө таанымына карата ири таасир көрсөткөн. Конфуций моралы беш жакшы нерсеге негизделген: боорукердик, акыйкаттык, тике айтуу, акылмандык жана лоялдуулук болгон өзүн-өзү тарбиялоону түшүндүрүп турат. Конфуцийчилик көптөгөн кылымдар бою мамлекеттик идеологиянын негизи болгон жана акыркы жылдары акырындык менен өзүнүн жоготуп алган позицияларын кайтарууда. Ишенимдериндеги айырмачылыктарга карабастан, улуу философтун туулган күнүн майрамдоо жалпы улуттук салтка айланып калган.

АШКАНАСЫ

Кытай ашканасынын тамактары Конфуций окуусунун негизинде бышырылат. Ал тамактануунун негизги принциптерин калыптандырган: «Жеткире кайнатылбаган же ашыра кайнатылган, начар жаткан жана жетишсиз даам кошулмалары бар эч нерсени жебегиле». Кытай ашпозчулары анын кеңештерин бузушпастан, чындыгында экзотикалык тамактарды жаратышат. Тамактардын санына эсеп жетпейт, ал эми кошулмаларына абдан эле ар түрдүү. Көпчүлүк тамактар бир мүнөттө бышышат.

Ошондой эле кытай тамактарын өз ара кылдаттык менен тандалышкан, көп учурда абдан эле адаттан тышкары айкалыштардагы компоненттер айырмалап турушат. Бүткүл Кытай үчүн бирдиктүү ашкана жок – аймактар боюнча түрлөрү абдан көп санда жана ар бири өз алдынча жакшы. Жалпы улуттук сапаттары болуп балыкты жана деңиз продукттарын, күрүчтү, сояны, жашылчаларды бардык жактарга колдонуу эсептелет, эт (Эн башкысы чочко эти жана кыштар) көп деле пайдаланылбайт, сүт жана кычкыл сүт азыктары – чанда гана колдонулат.

Кытай ашканасында бардык азыктар туура тууралып, туура салынганы абдан маанилүү. Аны менен үч максат аткарылат: тамакты таякчалар менен жегенге мүмкүн болушу керек – кытайлыктар бычакты пайдаланышпайт, бышыруу убактысын минимумга чейин кыскартуу, үчүнчүдөн, бул тамактын даамын өзгөртүүгө мүмкүндүк берет (ар бир тилимди ар башка соустарга малууга мүмкүн болот).

Тамактардын столдогу саны коноктордун санына шайкеш келип турушу керек. Нандын ордуна кытайлыктар тузсуз кайнатылган күрүчтү жешет. Кытай – ар түрдүү климаттык алкактарда жайгашкан өлкө болгондуктан, түндүк Кытайдын ашканасы түштүк Кытайдын ашканасынан айырмаланып турат. Түштүктө ашканасы тузсуз, түндүктө болсо татымалдарды жана кошулмаларды көбүрөөк пайдаланышат.

Кытай ашканасынын деликатес-тери бүткүл дүйнө жүзүндө атактуу-пекиндиктерче бышырылган өрдөк, куурулган майдагы коңуздар, кривет-калар, жашылчалардан жасалуучу ар түрдүү тамактар, таш бака сорпосу, осьминогдордун куурулган тинтүүрлөрү ж. б. у. с.

Тамакка карата Кытайда мамиле өзгөчө болот – бул ачкалыкты гана басуу эмес, ал өзүн ар түрдүү оорулардан коргоо ыкмасы. Кытайлыктар, тамактын ар бир ингредиенти эки негиз салуучу жана каршы күрөшүүчү күчтөрдүн бирин –инь жана яньды көрсөтүп турат деген ишенимде болушат.

Өлкөнүн улуттук суусундугу болуп дээрлик кумшекер кошпостон абдан ысык ичише турган көк чай эсептелет. Кытай чай церемониясы «гунфу-ча» – бүт дүйнөгө таанымал жапон салты менен талашка түшө ала турган татаал ырым-жырым болуп саналат.

Пекиндиктерче бышырылган өрдөк

Жүз жылдык жумуртка

Дим сам

250c